

2. LEERGEBIED MUZISCHE VORMING

2.1. INLEIDING	2
2.2. ALGEMENE DOELSTELLINGEN	3
2.3. BEGINSITUATIE	4
2.4. DOELSTELLINGEN	
□	
▶ wegwijzer	5
▶ basisdoelstellingen en differentiële doelstellingen	
▶ beeld	7
▶ muziek	12
▶ drama	20
▶ beweging	26
2.5. DIDACTISCHE EN METHODOLOGISCHE ORIENTERINGSPUNTEN	
□	
▶ visietekst muzische vorming	31
▶ domeinen	
▶ beeld	47
▶ muziek	66
▶ drama	81
▶ beweging	87
2.6. MEDIA	93
2.7. EVALUATIE	95
2.8. ONDERWIJSTIJD	97
2.9. BIBLIOGRAFIE	98
2.10. SAMENSTELLING VAN DE COMMISSIE	105

2.1. INLEIDING

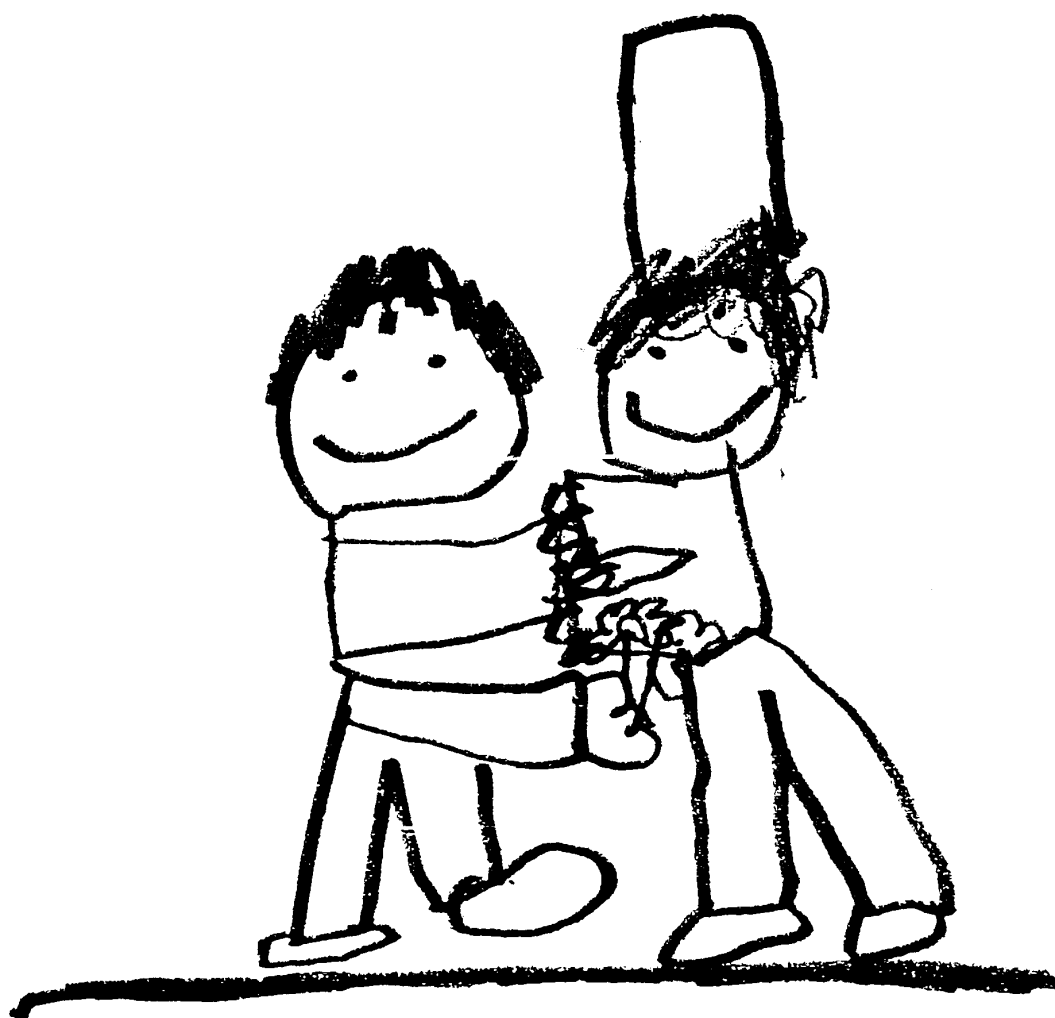
“Creatief doen én denken:
kinderen voor concrete situaties stellen waarvoor ze een
persoonlijke oplossing moeten vinden.

Dat wil zeggen:

- elk kind stimuleren in zijn streven naar ontdekking;
- het aanmoedigen tot steeds intensere observaties;
- het vertrouwen geven in zijn mogelijkheden om zijn ervaringen op zijn manier weer te geven;
- met inbegrip van de gevoelens die daarvan deel uitmaken.

Voor elk kind is de gevonden oplossing nieuw.
Het is zijn zienswijze, zijn weergave, zijn uitbeelding.”

Jos De Maegd

2.2. ALGEMENE DOELSTELLINGEN

Muzische vorming in de kleuterschool wil:

aansluiten bij de behoefte van kleuters om vat te krijgen op zichzelf en hun omringende wereld.

Daarom bieden we kleuters kansen om:

- onbevangen om te gaan met dingen uit hun omgeving en ze aandachtig waar te nemen;
- te exploreren en te experimenteren met beelden, geluiden, bewegingen, hun lichaam en taal;
- vorm te geven aan hun leef- en belevingswereld en zich speels uit te drukken door middel van beeld-, lichaams-, woord-, klank-, kunst- en mediataal;
- te genieten van de fantasie, de creativiteit, de originaliteit en de zelfexpressie bij zichzelf, bij andere kleuters en bij kunstenaars.

2.3. BEGINSITUATIE

We verwijzen hiervoor naar deel 1 van het leerplan.

2.4. DOELSTELLINGEN

Wegwijzer

■ BASISDOELSTELLINGEN

Basisdoelstellingen specificeren de leerinhoud en het kleutergedrag. Ze zijn uitgezet op ontwikkelingslijnen, die de opeenvolgende ontwikkelingsniveaus weergeven.

De ontwikkelingsdoelen zijn opgenomen binnen het volgende overzicht van basisdoelstellingen. Ze zijn bedoeld als *oriënteringspunten* waaraan een kleuterschool haar inspanningsverplichting kan afwegen. Het kleuteronderwijs kenmerkt zich door een zeer specifieke beginsituatie (cf. deel 1 van het leerplan) en is bovendien geen verplichte vorm van onderwijs. Vandaar dat men op het einde ervan niet mag of kan verwachten dat de nagestreefde ontwikkelingsdoelen reeds door alle kleuters zijn bereikt.

■ DIFFERENTIELE DOELSTELLINGEN

Differentiële doelstellingen (cf. deel 1 van het leerplan) zijn meer indicatief i.v.m. de noodzakelijke differentiatie en individualisering. Binnen de differentiële doelstellingen onderscheiden we:

- verdiepingsdoelstellingen, gericht op een hoger gedragsniveau (“verder” dan de voorgeschreven ontwikkelingsdoelen);
- uitbreidingsdoelstellingen t.o.v. de didactische wenselijkheid, gericht op andere inhouden (“meer van wat anders”).

Omwille van de specificiteit van het kleuteronderwijs worden er slechts weinig differentiële doelstellingen geformuleerd.

■ MEDIA EN ATTITUDES

Muzische vorming is onmogelijk zonder de media die verweven zitten in het dagelijkse leven van de kleuter, zowel binnen als buiten de schoolmuren. Het leek ons bijgevolg niet zinvol dit als een afzonderlijk “domein” te behandelen.

Tegelijkertijd spelen heel wat attitudes een belangrijke rol tijdens de activiteiten, dus ook tijdens muzische vorming. Ook het geïsoleerd nastreven van deze attitudes zou afbreuk doen aan de waarde ervan voor de ontwikkeling van de creativiteit van kleuters.

De ontwikkelingsdoelen voor “media” en “attitudes” werden bijgevolg **volledig geïntegreerd** binnen de doelstellingen van de vier domeinen binnen muzische vorming.

Basisdoelstellingen (behalve de ontwikkelingsdoelen) zijn in gewoon lettertype gedrukt. Ontwikkelingsdoelen (O.D.) zijn cursief gedrukt en vergezeld van het corresponderende nummer van de “Decretale tekst en uitgangspunten”.

De basisdoelstellingen worden voorafgegaan door ♣/♣♣ indien ze **zowel voor jongere als oudere kleuters** van toepassing zijn en door ♣♣ indien ze vooral bij **oudere kleuters** worden nagestreefd. Een ♣♣ doelstelling kan, afhankelijk van de situatie, reeds haalbaar zijn bij de jongere kleuters, of daar alleszins reeds occasioneel aan bod komen. Vanzelfsprekend bepaalt niet de leeftijd van de kinderen in eerste instantie welke activiteiten voor hen geschikt zijn: welke doelstellingen de kleuteronderwijzer(es) met zijn/haar groep nastreeft, is afhankelijk van het ontwikkelingsniveau dat de kinderen bereikt hebben.

De ontwikkelingsdoelen i.v.m. “media” en “attitudes” zijn geïntegreerd binnen de verschillende domeinen. Hun corresponderend nummer met de “Decretale tekst en uitgangspunten” wordt vet aangegeven, zodat onmiddellijk duidelijk is om welke ontwikkelingsdoelen het gaat.

Differentiële doelstellingen zijn in een ander lettertype gedrukt.

De doelstellingen worden telkens verduidelijkt met herkenbare voorbeelden (aangeduid met ♦), die slechts exemplarisch zijn bedoeld. Soms hebben deze voorbeelden een opklimmende moeilijkheidsgraad.

Dit wordt aangeduid met

Beeld

1. MAKEN - PRODUCTIEF

1.1. Impressie (de beleving)

De kleuters:

- 1.1.1. ♣/♣♣ vertonen belangstelling voor hun omgeving.
 - ◆ aandacht hebben voor de natuur, beelden, kleuren, lijnen, vormen, ...
- 1.1.2. ♣/♣♣ ondergaan en verwerken indrukken uit de omgeving tot een intense beleving.
 - ◆ de sfeer van een muziekstuk, de kleur van bloemen, de drukte van het verkeer, ... aanvoelen en intens beleven
- 1.1.3. ♣/♣♣ nemen bewust de typische eigenschappen waar.
 - ◆ een clown: welke (typische) kleren en schoenen draagt hij?
- 1.1.4. ♣/♣♣ verwoorden hun beleving.
 - ◆ dezelfde clown: waarom zijn het "gekke" schoenen?
- 1.1.5. ♣/♣♣ *kunnen visuele waarneming en beeldend geheugen versterken en vergroten door beeldelementen te herkennen. (O.D. 1.1.)*
 - ◆ het gebruik van lijnen herkennen in de dagelijkse omgeving: verdeling in ramen, regels, een touw, ...
 - ◆ de schaduwvorm of het silhouet herkennen van een bekend voorwerp
- 1.1.6. ♣/♣♣ *kunnen ervan genieten bezig te zijn met de dingen die hen omringen om hun expressiemogelijkheden te ontdekken. (O.D. 6.2.)*
 - ◆ de streep van een vliegtuig in de lucht, de geur van de regen, de smaak van vers brood, de warmte van de zon, een vrolijke of meeslepende melodie, ...

1.2. Expressie

- **exploreren**

De kleuters:

- 1.2.1. ♣/♣♣ *kunnen materiaalgevoeligheid ontwikkelen door exploreren. (O.D. 1.2.)*
 - manipuleren lukraak.
 - ◆ gooien, pletten, smeren, ...
 - genieten van de exploratie.
 - ◆ duwen in klei, scheuren van papier, omgooien van een toren, ...

- **creatieve vormgeving**

De kleuters:

- 1.2.6. ♣♣ hebben een mentaal beeld van hetgeen ze willen weergeven.
 ♦ na een waarneming bij de bakker een taart knutselen
- 1.2.7. ♣♣ *kunnen verschillende beeldende, technische middelen aanwenden en samen gebruiken om tot beeldend werk te komen. (O.D. 1.4.)*
 - selecteren materiaal op basis van technische of expressieve eigenschappen.
 ♦ karton voor de taartbodem, isomo-schelpjes en plasticen dopjes voor het fruit en witte wol voor de gespoten slagroom kiezen uit het ruime aanbod op de materiaaltafel
 - gebruiken het gekozen materiaal bewust en in functie van de inhoud en de beeldaspecten.
 ♦ de isomo-schelpjes en plasticen dopjes worden afwisselend in een kring gerangschikt, de witte wol in toefjes erop gelegd ...
- 1.2.8. ♣/♣♣ *kunnen de volgorde van een reeks voorwerpen en beelden vaststellen, veranderen, schikken, herschikken en er een nieuw verhaal rond vertellen. (O.D. 5.3.)*
 ♦ eerst gebruikt Zeno de blauwe, de rode en de gele plasticen dopjes door elkaar, daarna herschikt hij ze afwisselend: één geel, één blauw, één rood, één geel, ...
- ♫ ♦ een verhaal verzinnen rond een reeks prenten, de prenten herschikken en het verhaal aanpassen
- 1.2.9. ♣♣ zoeken naar een eigen en oorspronkelijke vormgeving.
 ♦ de kleuter maakt "zijn" taart
- 1.2.10. ♣♣ *kunnen impressies uiten in een persoonlijke, authentieke creatie en plezier scheppen in het zoeken en vinden. (O.D. 1.5.)*
 ♦ de kleuter geniet van het zoekproces en het creëren van "zijn" taart
- 1.2.11. ♣♣ verwoorden hun werkwijze, oplossing en resultaat.
 ♦ "Ik heb een fruittaart gemaakt van bananen en druiven. En heel veel slagroom, overal ..."
 ♦ "Op die blauwe dopjes moest je veel lijm doen om te plakken."
- 1.2.12. ♣♣ *kunnen vertrouwen op hun expressiemogelijkheden en durven hun eigen expressiestijl tonen. (O.D. 6.3.)*
 ♦ "Ik lust geen fruittaart, die van mij is van chocolade."
- 1.2.13. ♣♣ evalueren hun resultaat in functie van hun doelvoorstelling (reflecteren op hun handelen).
 ♦ "Ik wou een taart maken met veel soorten fruit, maar dat kon er niet op."
- 1.2.14. ♣/♣♣ *kunnen vaststellen dat klanken, beelden en bewegingen elkaar wederzijds beïnvloeden. (O.D. 5.2.)*
 ♦ beluisteren van een montage met verschillende soorten muziek (variatie in ritme, tempo, toonhoogte, ...) en daarna, tijdens het opnieuw beluisteren, de sfeer die de muziek weergeeft manueel uiten door verf uit te smeren op een horizontaal vlak

- 1.2.15. ♣♣ kunnen samenwerken.
- ♦ delen van materiaal: acht verfpotten met verschillende kleuren voor een tafel van vier kleuters
 - ♦ elkaar helpen bij (technische) problemen: Jess houdt de toren vast, terwijl Ken er de kantelen opzet
- ℳ
- ♦ samen aan één resultaat werken
 - de kleuter is bereid om zijn individueel resultaat in te passen in het resultaat van een andere kleuter
bv. een groep kleuters bouwt (elk apart)
“Wat maak jij?” “Een huis.” “Dan is dat van mij de garage van jouw huis, oké?”
 - de kleuters werken samen aan één gezamenlijk resultaat
bv. beide kleuters trekken samen het huis op, kiezen twee auto’s en bouwen de garage aan het huis
- 1.2.16. ♣/♣♣ kunnen respect betonen voor uitingen van leeftijdgenoten, behorend tot de eigen en de andere culturen. (O.D. 6.4.)
- ♦ het werk van een andere kleuter niet stukmaken of beschadigen
- ℳ
- ♦ zich positief uitlaten over het werk van een andere kleuter uit een vreemd land: “Wat een mooie kleuren!”

2. BESCHOUWEN - REFLECTIEF

De kleuters:

- 2.1. ♣/♣♣ kunnen openstaan voor nieuwe dingen uit hun omgeving. (O.D. 6.1.)
- ♦ nieuwsgierigheid en belangstelling opbrengen voor het prentenboek “De boomhut” van Penny Dale dat Elise meebracht
- 2.2. ♣/♣♣ kunnen alert omgaan met voor hen bestemde audiovisuele boodschappen. (O.D. 5.1.)
- ♦ “Land before time” (“Platvoet”) van Steven Spielberg bekijken met daarna een bezoek aan de dinosaurussen in het Museum voor Natuurwetenschappen
- 2.3. ♣/♣♣ kunnen bewuster luisteren en kijken naar de hoeveelheden geluiden en klanken en zeer eenvoudige audiovisuele boodschappen. (O.D. 5.4.)
- ♦ aandachtig kijken naar de video “Monkie” (Ingrid en Dieter Schubert)
 - ♦ ervaren dat bij een tekenfilm of tv-reclame de klank kan variëren (zacht, stil, luid, ...)
- 2.4. ♣/♣♣ kunnen visuele waarneming en beeldend geheugen versterken en vergroten door beeldelementen te herkennen. (O.D. 1.1.)
- ♦ herkennen van vormen in een lottospel bv. vierkant, rond, ...
 - ♦ dezelfde figuren in andere situaties herkennen bv. de close-up van de uiltjes of vanuit de lucht (in het prentenboek “Uilskuikentjes” van Martin Waddell en Patrick Benson)
- 2.5. ♣♣ kunnen kleur, lijn, vlak, ritme, vorm en versiering onderscheiden en de ontdekking van beeldelementen verwoorden. (O.D. 1.3.)

- ◆ de kleuren van herfstbladeren beschrijven
 - ◆ benoemen van lijnsoort bv. krom, recht, zigzag, ...
- 2.6. ♣/♣♣ *kunnen respect betonen voor uitingen van leeftijdgenoten, behorend tot de eigen en de andere culturen. (O.D. 6.4.)*
- ◆ bezoek aan een tentoonstelling voor kinderen, interculturele evenementen in het cultureel centrum, ...
- 2.7. ♣/♣♣ *kunnen genieten van de fantasie, de originaliteit, de creativiteit en de zelfexpressie in "kunstwerken". (O.D. 6.5.)*
- ◆ genieten van "Kikker is verliefd" (Max Velthuijs) of "Morgen ga ik naar China" (Imme Dros en Harrie Geelen) of "Raad eens hoeveel ik van je hou" (Sam Mc Bratney en Anita Jeram) of ...
 - ◆ een praatje maken met de kunstenaar uit de buurt en zijn atelier bezoeken
 - ◆ genoeg beleven aan een prent, een schilderij, ...

Muziek

1. RITMIEK: UITGAANDE VAN EEN MUZIKALE BRON

1.1. Ruimte

De kleuters:

1.1.1. ♣/♣♣ verkennen de ruimte.

- ◆ op muziek door de zaal bewegen, overal durven komen, er ook een eigen plek vinden

1.2. Basisbewegingen

De kleuters kunnen:

1.2.1. ♣/♣♣ *ritme in beluisterde muziek en liedjes ervaren, herkennen en nabootsen.* (O.D. 2.2.)

- ◆ ritmische speelmogelijkheden bedenken met voorwerpen en eenvoudige slaginstrumenten
- ◆ van het ongebonden bewegen tot het zich bewegen op de maat van een lied of muziekstuk

1.2.2. ♣/♣♣ *vaststellen dat klanken, beelden en bewegingen elkaar wederzijds beïnvloeden.* (O.D. 5.2.)

- ◆ klanken en geluiden bedenken bij marcheren, lopen, springen, ...
- ◆ zelf geluiden en klanken produceren of muziekfragmenten opzoeken of nabootsen die passen bij hun spel, hun verhaal of hun tekening

1.2.3. ♣/♣♣ op een speelse manier de beluisterde ritmes omzetten in de juiste beweging.

- ◆ aan het ritme van de trom horen of ze moeten stappen, lopen, huppelen, wiegen of sluipen
- ◆ eenvoudige kleuterdansjes uitvoeren

1.3. Muzikale tegenstellingen

De kleuters:

1.3.1. ♣/♣♣ nemen muzikale tegenstellingen waar en zetten ze om in beweging.

Bv. wanneer het instrument:

- ◆ wel of niet klinkt;
- ◆ luid of zacht speelt;
- ◆ traag of snel speelt;
- ◆ twee- of drieledig ritme of metrum weergeeft;
- ◆ hoog of laag speelt;
- ◆ puntig of gebonden speelt.

1.4. Muzikale vorm

De kleuters:

- 1.4.1. ♣♣ herkennen nieuwe en gekende melodieën en drukken dit uit met beweging.
- ◆ als er een nieuwe melodie te horen is, anders bewegen (lopen, stappen)

1.5. Expressie

De kleuters kunnen:

- 1.5.1. ♣/♣♣ *vertrouwen op hun expressiemogelijkheden en durven hun eigen expressiestijl tonen. (O.D. 6.3.)*
- ◆ de kleuter durft alleen zijn dans uitvoeren
 - ◆ samen met één of meer kleuters bewegen
- ♫ ◆ rekening houden met de bewegingen van anderen
- 1.5.2. ♣/♣♣ *respect betonen voor uitingen van leeftijdgenoten, behorend tot de eigen en de andere culturen. (O.D. 6.4.)*
- ◆ zijn appreciatie uiten over een typische dans (door iemand uit de klas) uit de Turkse cultuur

1.6. Bewegen met materiaal

De kleuters:

- 1.6.1. ♣/♣♣ ervaren dat bewegen op muziek met diverse materialen telkens anders is.
- ◆ op de muziek bewegen met ballonnen, linten, pluisjes of een ander materiaal leidt vanzelfsprekend tot verschillende bewegingen, zelfs als de muziek dezelfde blijft; ook herhaling is telkens anders leuk

2. STEMVORMING EN ZINGEN

2.1. Ademhaling

De kleuters:

- 2.1.1. ♣/♣♣ komen tot een meer beheerste uitademing.
- Bv. pluimpjes (confetti, pluisjes, pingpongballetjes, ...):
- ◆ wegblazen;
 - ◆ zover mogelijk wegblazen;
 - ◆ over een bepaalde afstand wegblazen;
- ♫ ◆ zolang mogelijk zachtjes wegblazen over een bepaalde afstand.

- 2.1.2. ♣/♣♣ kunnen een klank “aanhouden”.
- ♦ vrij, spontaan: “vroeeoe...m” (motor draait)
 - ♦ zo lang mogelijk: “psjsjsjs...s” (kraan loopt)
- ♫
- starten, ♦ op signaal (van de kleuteronderwijzer(es) of de kleuters)
aanhouden, stoppen: “toeoeoe...t” (stoomboot)

2.2. Stembeweeglijkheid, articulatie en spraakorganen

De kleuters:

- 2.2.1. ♣/♣♣ kunnen lippen en tong bewuster aanwenden om te sissen, klakken en klanken pittig en scherp uit te spreken.
- ♦ klanken nabootsen: deurbel, blazende poes, hagelbui, startende en remmende motor, boter in de pan, ...
- 2.2.2. ♣/♣♣ luisteren naar (herkennen of herinneren zich) geluiden en bootsen ze na.
- ♦ omgevingsgeluiden: geluiden in en rond het huis (opgenomen op cassette), geluiden uit het verkeer
 - ♦ dierengeluiden: een hond die blij/boos blaft, jankt omdat hij bang is of pijn heeft, ... (op de boerderij, in het park, ...)
- 2.2.3. ♣/♣♣ *kunnen met plezier een toenemend vermogen tot experimenteren en improviseren ontwikkelen met klank, stem of instrument. (O.D. 2.5.)*
- ♦ geluiden fantaseren rond verhaalfiguren of verhaalmomenten
- 2.2.4. ♣/♣♣ bootsen geluiden na met glissando-karakter.
- ♦ een opstijgend vliegtuig, een leeglopende ballon, ...
- 2.2.5. ♣/♣♣ bootsen meertonige geluiden na.
- ♦ een ziekenwagen, klokken, de deurbel (ding-dong), een duif (roekoekoe), ...
- 2.2.6. ♣♣ luisteren naar een voorgezongen eentonig geluid en nemen het over.
- ♦ begintoon van een lied gezongen door de kleuteronderwijzer(es)
- 2.2.7. ♣♣ *ontwikkelen een toenemende stembeheersing. (O.D. 2.4.)*
- ♦ de juiste toonhoogte aanhouden tijdens het zingen

2.3. Resonans

De kleuters:

- 2.3.1. ♣/♣♣ ervaren steeds meer bewust lichte en donkere resonans.
- ♦ lichtjes flikkeren in de kerstboom: ping - ping - ping - ...
 - ♦ klokken luiden: bom - bom - bom - ...
 - ♦ liederen:
 - “Boven op de bergen” uit “50 Kleuterliedjes”, nr. 37:
 - lichte resonans: li - li - li - li ... dansen alle dwergen
 - donkere resonans: moe - moe - moe - moe - ... slapen alle dwergen

2.4. Zingen

De kleuters:

2.4.1. ♣/♣♣ komen tot het zingen van heel eenvoudige naar meer uitgebreide muziekpatronen.

- ♦ koekoeksterts
- ♦ kleuterdreun
- ♦ klokkendeun

♫ ♦ combinaties en uitbreidingen van vorige patronen

2.4.2. ♣/♣♣ komen tot het aanvoelen van de ééndelige naar de twee- en driedelige (meestal ABA) liedvorm.

- ♦ “Het eendje” uit “Zing, kleuter, zing 1”, nr. 18
- ♦ “De was” uit “Zing, kleuter, zing 1”, nr. 12

♫ ♦ “Tjiep, tjiep, tjiep” uit “Annie Langelaar”, nr. 30

♦ “Het verkeer” uit “Zing, kleuter, zing 3”, nr. 9

2.4.3. ♣♣ kunnen inwendig lieddelen zingen.

- ♦ delen van een lied inwendig laten doorklinken (tv-zingen: de klank valt uit!)

2.4.4. ♣♣ komen tot het samen aanzetten en zingen van een lied.

- ♦ nadat de kleuteronderwijzer(es) bv. viermaal (afhankelijk van de maat) in de handen heeft geklapt, begint iedereen samen te zingen

♫ ♦ wisselzang (een deel zingen en klappen)

2.4.5. ♣♣ *ontwikkelen een toenemende stembeheersing. (O.D. 2.4.)*

- ♦ kleuterliedjes zelfstandig, mooi en zuiver zingen binnen hun stembereik

3. MUZIEK BELUISTEREN

3.1. Luisteren en onderscheiden

De kleuters kunnen:

3.1.1. ♣/♣♣ aandachtig luisteren en zo verschillende geluiden waarnemen, benoemen en erover praten.

- ♦ “Welk geluid heb ik opgenomen?” (dier, trein, ...)

3.1.2. ♣/♣♣ *klanken, geluiden, stilte en stemmingen in beluisterde muziek ervaren en herkennen. (O.D. 2.1.)*

- ♦ klanken met elkaar vergelijken: luid/stil - scherp/dof - ...
- ♦ stilte terwijl een liedje gezongen wordt
- ♦ vrolijke en dreigende muziek onderscheiden

3.1.3. ♣/♣♣ *ritme in beluisterde muziek en liedjes ervaren, herkennen en nabootsen. (O.D. 2.2.)*

- ♦ spontaan meeklappen met de maat van een muziekstukje

- 3.1.4. ♣♣ verschillende muzikale elementen herkennen (tempo, toonhoogte, geluidssterkte, herkomst, maatsoort, timbre of klankkleur, articulatie, ritme en vorm).
- ♦ horen dat de muziek sneller (tempo), luider en scherper (timbre) wordt
 - ♦ een andere melodie horen (vorm) dan voordien
- 3.1.5. ♣/♣♣ *signalen, functie en sfeer van beluisterde muziek of liedjes ervaren en herkennen, en alleen of in groep reproduceren. (O.D. 2.3.)*
- ♦ bewegen op een muziekstuk en stoppen op het einde van een muziekstuk
 - ♦ de kleuters steken hun handen op als de leeuw brult (zie “Carnaval des animaux” van Saint Saëns)

3.2. Herkennen van een extra-muzikale inhoud

De kleuters kunnen:

- 3.2.1. ♣/♣♣ hun fantasiebeelden naar aanleiding van het beluisteren van muziek verwoorden.
- ♦ Paul luistert naar “De olifant” uit “Carnaval des animaux” van Saint Saëns. Hij vertelt: “Er is een dinosaurus aan het dansen”.

3.3. Beleven

De kleuters kunnen:

- 3.3.1. ♣♣ bewegen op muziek, het muziekstuk dramatiseren, erbij tekenen of schilderen of het misschien zelfs begeleiden met muziekinstrumenten.
- ♦ de kleuters beluisteren “De dans van de kuikentjes in hun eierschalen” uit “Schilderijtentoonstelling” van M. Moessorgsky en bootsen de kuikentjes na, tekenen of boetsen de kuikentjes, ...

4. WERKEN MET INSTRUMENTEN

4.1. Impressie

De kleuters:

- 4.1.1. ♣/♣♣ *kunnen openstaan voor nieuwe dingen uit hun omgeving. (O.D. 6.1.)*
- ♦ belangstelling vertonen voor de klankdiversiteit om hen heen
- 4.1.2. ♣/♣♣ *kunnen ervan genieten bezig te zijn met de dingen die hen omringen om hun expressiemogelijkheden te ontdekken. (O.D. 6.2.)*
- ♦ ervaren dat men met het lichaam, met vindinstrumenten, met zelfgemaakte en bestaande instrumenten geluiden of klanken kan produceren (een deur piept als ze geopend wordt, vingers kunnen geluid maken, met de trom “muziek” maken, ...)

- 4.1.3. ♣/♣♣ ontdekken dat de verschillende instrumenten anders klinken (klankkleur of timbre).
- ♦ een schudbusje met rijst klinkt anders dan een schudbusje met erwten
- 4.1.4. ♣/♣♣ kunnen gelijk en verschillend klinkende timbres van elkaar onderscheiden.
- ♦ “Ik laat mijn schudbusje klinken en ga bij de jongen of het meisje staan dat net zo’n geluid maakt met zijn/haar instrument. We gaan nu in groep spelen.”
- 4.1.5. ♣/♣♣ kunnen diverse instrumenten benoemen en bespreken.
- ♦ de woodblock is van hout en heeft een spleet langs de zijkant; we spelen erop met een houten hamertje
- 4.1.6. ♣/♣♣ kunnen hun impressie i.v.m. het uiterlijk en het timbre van verschillende instrumenten verwoorden.
- ♦ de handtrom is rond, heeft een vel, klinkt luid/dof
 - ♦ de triangel is een gebogen, ijzeren buis en klinkt licht

4.2. Expressie

De kleuters:

- 4.2.1. ♣/♣♣ *kunnen met plezier een toenemend vermogen tot experimenteren en improviseren ontwikkelen met klank, stem of instrument. (O.D. 2.5.)*
- ♦ knallende of zachte geluiden maken met de lippen
 - ♦ korte (tikken) of lange (schuiven) klanken uiten met instrumenten of stem
- 4.2.2. ♣/♣♣ ervaren dat men veel instrumenten op meer dan één manier kan bespelen.
- ♦ op de rand of in het midden van de tamboerijn tikken, met de vingers of met een hamer met vilten knop tikken, over het vel wrijven of er met de nagels op krassen
- 4.2.3. ♣/♣♣ kunnen een instrument correct hanteren door te imiteren.
- ♦ de ritmestokjes op een correcte manier (alleen met de vingers) vastpakken
- 4.2.4. ♣/♣♣ *kunnen vertrouwen op hun expressiemogelijkheden en durven hun eigen expressiestijl tonen. (O.D. 6.3.)*
- ♦ alleen op een instrument spelen
 - ♦ rondo-improvisatie: vrije improvisatie afwisselend met het liedje (A) zodat een rondo ontstaat bv. ABACADA. Deze improvisatie kan ook op slaginstrumenten gebeuren. B, C, D zijn dan steeds andere kinderen die improviseren, A is het liedje dat door allen wordt gezongen. (zie “Lierom larom lepelsteel” uit “50 Kleuterliedjes - Benevens Sinterklaasliedjes”, nr. 20)

4.2.5. ♣/♣♣ proberen gevoelens, natuurfenomenen, verhaaltjes, ... te verklanken.

Bv. een muzikaal verhaal uitbeelden:

- ◆ Joke het konijn huppelt door de weide: een kleuter speelt dit op de woodblock;
- ◆ plots begint het te onweren: een kleuter speelt dit op de handtrom, een andere op de cymbalen;
- ◆ het regent en het regent steeds harder: een aantal kleuters tikken met 1 vinger, met 2 vingers, ... op de rug van hun hand;
- ◆ Joke is bang: een kleuter wrijft met zijn nagels over het vel van de handtrom;
- ◆ ...

5. IMPROVISEREN

5.1. Gezongen improvisatie

De kleuters:

5.1.1. ♣/♣♣ *kunnen met plezier een toenemend vermogen tot experimenteren en improviseren ontwikkelen met klank, stem of instrument. (O.D. 2.5.)*

- ◆ hun stem gebruiken om geluiden en gevoelens uit te drukken (blijheid, boosheid)
- ◆ stemnuances nabootsen ("zeuren" met de stem, een luid bevel geven)

5.1.2. ♣/♣♣ improviseren zingend.

- ◆ in de poppenhoek zingt "mama" een liedje voor de slapende baby naar aanleiding van een verhaal, een rollenspel of een liedje

5.1.3. ♣/♣♣ uiten zich sprekend of zingend in klanken die geen betekenis hebben, maar waarvan de intonatie toch vraag-antwoordspel mogelijk maakt.

- ◆ "Wiedewiedewiet" uit "50 Kleuterliedjes", nr. 47

5.2. Bewegingsimprovisatie

De kleuters:

5.2.1. ♣/♣♣ improviseren vrij bewegend op achtergrondmuziek.

- ◆ de kleuteronderwijzer(es) zet muziek op, de kleuters mogen vrij bewegen met linten

spelmoment ◆ na een verhaal over dieren bootsen de kleuters in een enkele dieren na

5.2.2. ♣/♣♣ nemen de vrije bewegingsimprovisatie van een kind over.

- ◆ "Zo zijn onze manieren" uit het lied "Tussen Keulen en Parijs", Langelaar, p. 36

5.3. Tekst improvisatie

De kleuters:

- 5.3.1. ♣/♣♣ improviseren één of meer woorden in een lied.
- ♦ “Arendstokje” (Langelaar, p. 6): heb je mijn kleine hondje (poesje ...) niet gezien? Neen, ... in zijn hokje (mandje ...) gekropen.
 - ♦ “Timpe Tampe Toveraar” uit “Ding dong”, p. 86
- ♫ ♦ “Jan Klaassen” uit “Pim, pam, peus 1”, p. 11

5.4. Instrumentale improvisatie

De kleuters:

- 5.4.1. ♣/♣♣ *kunnen met plezier een toenemend vermogen tot experimenteren en improviseren ontwikkelen met klank, stem of instrument. (O.D. 2.5.)*
- ♦ speelmogelijkheden ontdekken met eenvoudige voorwerpen en slaginstrumenten en ze toepassen
- 5.4.2. ♣/♣♣ improviseren aansluitend bij een extra-muzikaal gegeven met lichaams-, vind-, zelfgemaakte en bestaande instrumenten.
- ♦ “Sinterklaas is jarig” uit “Ding dong”, p. 139

Drama

1. BEWEGINGEN EN HANDELINGEN

De kleuters:

- 1.1. ♣/♣♣ *kunnen alert omgaan met voor hen bestemde audiovisuele boodschappen. (O.D. 5.1.)*
- ♦ een voor hen bestemde boodschap, ondersteund door klank en beeld begrijpen, navertellen en uitbeelden (videoclip, reclamespot, tekenfilm, ...)
- 1.2. ♣/♣♣ *kunnen vaststellen dat klanken, beelden en bewegingen elkaar wederzijds beïnvloeden. (O.D. 5.2.)*
- ♦ met de vingers, de handen of andere lichaamsdelen korte rijmpjes, versjes en liedjes uitbeelden
- 1.3. ♣/♣♣ *kunnen de volgorde van een reeks klanken en geluiden vaststellen, veranderen, schikken, herschikken en er een nieuw verhaal rond vertellen. (O.D. 5.3.)*
- ♦ een reëel beleefde situatie
 - ♫ ♦ een verzonnen situatie
- 1.4. ♣/♣♣ *kunnen zich inleven in personages en dingen uit de omgeving en deze uitbeelden. (O.D. 3.2.)*
- ♦ bewegingsspelletjes uitvoeren bv. de takken waaien, de golven van de zee, de bloesemblaadjes dwarrelen neer, ...
 - ♦ een eenvoudig verhaal of fragmenten daaruit uitbeelden
 - ♦ rollenspel in de poppenhoek, de winkel, ...
 - ♫ ♦ een verhaal opbouwen en uitbeelden rond personages zoals de postbode, de politieagent, de verpleegster, ...
- 1.5. ♣♣ voeren eenvoudige pantomime-activiteiten uit en begrijpen ze als toeschouwer.
- ♦ pantomime gericht op zintuigen: doen alsof je viool speelt, iets lekkers proeft, door het sleutelgat piept, een griezelig geluid hoort, ...
 - ♦ pantomime gericht op bewegingen met het hele lichaam: de poes sluipt, de trein raakt de berg niet op, ...
 - ♦ pantomime gericht op emoties: doen alsof je een boze heks bent, een konijn dat bang is omdat het zijn weg kwijt is, ...

2. RUIMTELIJK EN ZINTUIGLIJK BEWUSTZIJN VERGROTEN

2.1. Ruimtelijk bewustzijn

De kleuters:

- 2.1.1. ♣/♣♣ gebruiken correct ruimtelijke begrippen. (bv. voor, achter, naast, ...)
- ◆ om een situatie of beweging te beschrijven
 - ◆ volgens de opdracht op de juiste plaats staan
 - ◆ zelfstandig de juiste plaats innemen (in overeenkomst met de situatie die wordt uitgebeeld)

- 2.1.2. ♣/♣♣ kunnen de ruimte indelen.
- ◆ zich aan de afspraken houden i.v.m. de ruimte die de kleuter-
onderwijzer(es) heeft afgebakend
 - ◆ afspraken maken voor de indeling van de ruimte (afgebakend in de
opdracht)
 - ◆ de nodige ruimte (voor de spelinhoud) zelf inschatten

♣ ◆ zelf de ruimte efficiënt inrichten in functie van de spelinhoud

- 2.1.3. ♣/♣♣ kunnen zich vlot, zelfzeker en aangepast (aan de spelinhoud) bewegen in de ruimte.
- ◆ in een bekende kleine ruimte (bv. poppenhoek)
 - ◆ in een bekende grote ruimte (bv. speelzaal)
 - ◆ in een onbekende kleine ruimte (bv. een afgebakend deel van de
gymnastiekzaal)

♣ ◆ in een onbekende grote ruimte (bv. scène van speelzaal)

2.2. Zintuiglijk bewustzijn

De kleuters:

- 2.2.1. ♣/♣♣ nemen zowel voorwerpen als situaties, handelingen, bewegingen, mimiek , ...
precies en gedetailleerd waar (met zoveel mogelijk zintuigen).
*kunnen bewuster luisteren en kijken naar de hoeveelheden geluiden en
klanken en zeer eenvoudige audiovisuele boodschappen. (O.D. 5.4.)*
- ◆ een klank- en lichtspel volgen

- 2.2.2. ♣/♣♣ letten op de verbale en non-verbale taal van andere kleuters en kunnen ze
correct interpreteren.

◆ een handeling of een emotie raden die een kleuter uitbeeldt

♣ ◆ gepast reageren op de verbale of non-verbale taal van de

tegen-

speler in een rollenspel

- 2.2.3. ♣♣ kunnen uiterlijk, kleding, en attributen van personages gedetailleerd
beschrijven.

◆ “Welke kleren droeg de kabouter in het poppenkastverhaal?”
“Wat heeft hij gebruikt?”

- 2.2.4. ♣♣ kunnen de mimiek, lichaamshouding en bewegingen van een
personage beschrijven.

- ♦ “Hoe zie je dat de schoenenheks liegt?” (“Lotje is jarig”, Lieve Baeten)
- ♦ “Hoe fietste de acrobaat?” (“Fietsen”, Gregje De Maeyer)

3. EMOTIONELE HOUDING EN GEDRAG

3.1. Rolneming

• emoties

De kleuters kunnen:

- 3.1.1. ♣/♣♣ de non-verbale taal van anderen begrijpen en correct interpreteren.
- 3.1.2. ♣♣ *ervaren dat de juiste verhouding tussen woord en beweging de expressie kan vergroten. (O.D. 3.4.)*
- ♦ emoties met verschillende intensiteit uitbeelden op verschillende manieren
- 3.1.3. ♣♣ emoties (bv. fragment van een verhaal) genuanceerd en precies verbaal en non-verbaal uiten.
- 3.1.4. ♣/♣♣ *zich inleven in personages en dingen uit de omgeving en deze uitbeelden. (O.D. 3.2.)*
- De kleuter kan zich inleven:
- ♦ in de situatie van iemand anders (bekend of onbekend): “Hoe voelt die zich? Hoe kan je dat tonen?”
 - ♦ in de gedachte- en/of gevoelswereld van een personage: “Wat kan hij nu doen om het op te lossen?”

• kledij en attributen

De kleuters:

- 3.1.5. ♣/♣♣ kiezen zelfstandig gepaste kledij en attributen.
- ♦ “Welke kleren draagt de tovenaar en welke voorwerpen heeft hij nodig?”

• suggesties en leiding

De kleuters:

- 3.1.6. ♣♣ staan open voor suggesties vanwege de kleuteronderwijzer(es) of andere kleuters en passen ze toe.
- 3.1.7. ♣♣ vinden zelf gepaste suggesties voor de eigen rol of die van anderen.
- 3.1.8. ♣♣ controleren of alles klaar is om te spelen.

3.2. Groepsfunctioneren

• samenspelen

De kleuters kunnen:

- 3.2.1. ♣♣ conflictloos met anderen samenspelen.
respect betonen voor uitingen van leeftijdgenoten, behorend tot de eigen en andere culturen. (O.D. 6.4.)
- ◆ de mening en de inbreng van anderen aanvaarden (ook als ze afwijken van eigen ideeën)
 - ◆ rekening houden met de andere spelers (andere speelwijze of interpretatie)
 - ◆ openstaan voor de suggesties van anderen over het spel, oplossingen, zijn rol, ...
- 3.2.2. ♣/♣♣ *vertrouwen op hun expressiemogelijkheden en durven hun eigen expressiestijl tonen. (O.D. 6.3.)*
- ◆ initiatief durven nemen, voorstellen doen, zelf iets veranderen, iets nieuws uitproberen

• rolverdeling

De kleuters:

- 3.2.3. ♣/♣♣ tonen een voorkeur voor een bepaalde rol (willen meedoen).
- ◆ “Ik ben de koning.”
- 3.2.4. ♣/♣♣ kunnen een eigen keuze maken.
- ◆ “Nee, ik wil niet de aap zijn, wel de krokodil.” (“De reuzenkrokodil”, Roald Dahl)
- 3.2.5. ♣♣ aanvaarden de rolverdeling.
- ◆ hun beurt afwachten
 - ◆ jaloersheid verwerken
 - ◆ van rol verwisselen

• publiek

De kleuters kunnen:

- 3.2.6. ♣/♣♣ *genieten van de fantasie, de originaliteit, de creativiteit en de zelfexpressie in “kunstwerken”. (O.D. 6.5.)*
- ◆ de kleuter geniet mee als toeschouwer
- 3.2.7. ♣/♣♣ *vertrouwen op hun expressiemogelijkheden en durven hun eigen expressiestijl tonen. (O.D. 6.3.)*
- De kleuter durft optreden voor een publiek:
- ◆ voor de andere kleuters van de klas
 - ◆ voor andere klassen van de school
 - ◆ bij feesten: voor ouders en familie

4. VERBALE COMMUNICATIE

4.1. Dialoog

De kleuters kunnen:

- 4.1.1. ♣/♣♣ de verhaalinhoud beknopt en chronologisch verwoorden en/of weergeven.
- 4.1.2. ♣♣ dialogen onthouden en met gepaste intonatie reproduceren.
- 4.1.3. ♣♣ zelf dialogen improviseren.
- 4.1.4. ♣♣ situaties uit de realiteit op een originele en oorspronkelijke manier ontwerpen (scenario en dialogen) en weergeven.
- 4.1.5. ♣♣ gefantaseerde situaties (scenario en dialogen) op een originele en oorspronkelijke manier weergeven.

4.2. Stem

De kleuters kunnen:

- 4.2.1. ♣♣ *met een creatief stem- en taalgebruik expressief reageren. (O.D. 3.3.)*
 - ♦ eenzelfde zin met verschillend stemgebruik (intonatie, volume, tempo, klankkleur, ...) uitspreken
 - ♦ het stemgebruik aanpassen bij een uitbeelding bv. praten als een reus, als een baby, als iemand met keelpijn, ...
 - ♦ het stemgebruik zelfstandig aanpassen aan de situatie

4.3. Mening uiten

De kleuters kunnen:

- 4.3.1. ♣♣ *eigen belevenissen, ervaringen, gedachten, gevoelens, handelingen verwoorden. (O.D. 3.1.)*
 - ♦ vertellen hoe men tijdens een activiteit tewerk is gegaan
 - ♦ op een positieve manier hun mening geven over het spel van andere kleuters
- mime, M ♦ (terzake) zijn mening geven over een opvoering (poppenkast, kindertheater, ...)

5 . THEATERBELEVING

De kleuters kunnen:

- 5.1. ♣/♣♣ ♣ *genieten van een gevarieerd aanbod van hedendaags en klassieke kinderliteratuur, en voor hen bestemde culturele activiteiten. (O.D. 3.5.)
genieten van de fantasie, de originaliteit, de creativiteit en de zelfexpressie in “kunstwerken”. (O.D. 6.5.)*
- ◆ genieten van toneelvoorstellingen, poppenkast, ...
 - ◆ een geboeide en correcte luisterhouding aannemen bij theaterbezoek (anderen niet storen, ...)
 - ◆ tijdens de nabespreking van een voorstelling zijn gevoelens en ervaringen uiten
 - ◆ elementen uit het theaterstuk (of een andere voorstelling) in diverse activiteiten (naverwerking) passend gebruiken

Beweging

1. LICHAAM

1.1. Impressie (receptiviteit)

De kleuters:

- 1.1.1. ♣/♣♣ tonen belangstelling voor klanken en geluiden, bewegingen en kindgerichte bewegingsthema's.
*kunnen belangstellend kijken naar een gevarieerd aanbod van lichaams-
 expressie van kinderen en volwassenen. (O.D. 4.6.)*
- ◆ geïnteresseerd reageren (spontaan meebewegen) op muziek, liedjes, beweging van dieren of figuren in een verhaal, ...
- 1.1.2. ♣/♣♣ nemen precies en gedetailleerd waar.
- ◆ geluiden of klanken of andere bewegingsinspirerende elementen
 - ◆ beweging van anderen (kleuteronderwijzer(es) of kleuters)
- 1.1.3. ♣/♣♣ *kunnen genieten van een gevarieerd aanbod van lichaamsexpressie van kinderen en volwassenen. (O.D. 4.6.)
 kunnen genieten van de fantasie, de originaliteit, de creativiteit en de zelfexpressie in "kunstwerken". (O.D. 6.5.)*
- ◆ dans, ballet, bewegingsexpressie, theater, ... uit eigen en andere culturen

1.2. Expressie

• experimenteren

De kleuters:

- 1.2.1. ♣/♣♣ bewegen spontaan mee met het totale lichaam, uitgelokt door geluiden, klanken, verhalen, gebeurtenissen, ...
*kunnen spontaan meebewegen op muziek. (O.D. 4.1.)
 kunnen vaststellen dat klanken, beelden en bewegingen elkaar wederzijds beïnvloeden. (O.D. 5.2.)*
- ◆ spontaan meewiegen met de muziek
 - ◆ spontaan samen met de dieren uit het verhaal "Kwaak" (Martin Waddell en Helen Oxenbury) de boer uit zijn bed duwen
- 1.2.2. ♣/♣♣ ervaren bewegingsplezier.
kunnen ervan genieten bezig te zijn met de dingen die hen omringen om hun expressiemogelijkheden te ontdekken. (O.D. 6.2.)
- ◆ spontaan een beweging bv. zich oprollen, laten vallen, iets omhoog gooien, ... met veel plezier herhalen
- 1.2.3. ♣/♣♣ worden zich steeds meer van het eigen lichaam en de eigen lichaamsdelen bewust en gaan bewegingen bewuster aanwenden.
- ◆ naar de ballon reiken met één arm, dan met de andere, nog hoger, ...

- **imiteren**

De kleuters:

- 1.2.4. ♣/♣♣ tonen belangstelling om een getoonde beweging of houding zo nauwkeurig mogelijk na te bootsen.
kunnen meedoen met bewegingen die tijdens het vertellen van een verhaal aan bod komen, en belangstelling tonen om het bewegingsinspirerend gegeven nauwkeurig te observeren en na te bootsen. (O.D. 4.2.)
- ♦ sluipen als een poes, zweven als een vliegtuig, aan een koordje hangen als een pop, ...
- 1.2.5. ♣/♣♣ voeren bewegingen uit.
- ♦ bewegingen uit liedjes bv. "Pim, pam, peus"
 - ♦ bewegingen uit versjes bv. "Hansje en Grietje"
 - ♦ een eenvoudig actueel of traditioneel kinderdansje bv. "Drie kleine beertjes"
- 1.2.6. ♣/♣♣ bootsen houdingen na.
- ♦ van personen: de kleuteronderwijzer(es), andere kleuters, ...
"Sta zoals ik."
 - ♦ van figuren en objecten
"Sta zoals de figuur op de prent."

- **creatieve vormgeving**

De kleuters:

- 1.2.7. ♣♣ worden zich bewust van de beweging en gaan ze bewust aanwenden.
- ♦ bewegingen uitproberen en variëren bv. verschillende manieren van kruipen, draaien, springen, ...
- 1.2.8. ♣/♣♣ stemmen hun bewegingen af op de muziek, op de geluiden, ...
kunnen vaststellen dat klanken, beelden en bewegingen elkaar wederzijds beïnvloeden. (O.D. 5.2.)
- ♦ de beweging aanpassen aan het ritme, de sfeer die de muziek oproept
 - ♦ een beweging en de eigen ademhaling of een gepast (zelfgemaakt) geluid associëren
- 1.2.9. ♣/♣♣ voeren (na een gegeven opdracht) alleen of samen met anderen bewegingen en houdingen uit.
- ♦ een beweging of houding uitvoeren zonder elkaar te hinderen
 - ♦ gezamenlijk dezelfde beweging uitvoeren zonder elkaar te hinderen
- ♫ ♦ samen met andere kleuters de afspraken van een rolverdeling uitvoeren bv. per twee een groot dier uitbeelden
- 1.2.10. ♣♣ kiezen bewegingen of houdingen.
- ♦ zwemmen als een vis
- 1.2.11. ♣♣ stellen bewegingen en houdingen voor.
- ♦ in een bewegingsliedje tonen hoe een bepaald deel kan uitgebeeld worden
- 1.2.12. ♣♣ spelen in op de beweging van een andere kleuter.

- ◆ Kasper trekt aan het touw, Lotte volgt zijn beweging
- ◆ Ibrahim drinkt thee in hurkzit, Michiel volgt zijn voorbeeld

1.2.13. ♣♣ kunnen een zelfgevoonden bewegingsscenario uitvoeren en *de eigen dansexpressie verwoorden. (O.D. 4.5.)*

- ◆ “Ik heb zwaar en traag gestapt zoals de dinosaurus.”

1.2.14. ♣/♣♣ *kunnen ervaren dat ze een persoonlijke stijl kunnen ontwikkelen. (O.D. 4.3)*
kunnen vertrouwen op hun expressiemogelijkheden en durven hun eigen expressiestijl tonen. (O.D. 6.3.)

- ◆ (ieder op zijn manier) vliegt als een vogel of zwemt als een vis
- ◆ “Hoe heeft hij/zij bewogen?”

2. RUIMTE

2.1. Impressie (receptiviteit)

De kleuters:

2.1.1. ♣/♣♣ nemen de ruimte waar (waarin ze zullen bewegen).

- ◆ overal stappen, lopen

2.1.2. ♣/♣♣ nemen de gebruikte ruimtelijke begrippen in zich op.

- ◆ voor (de tafel), op, onder, naast, ...

2.2. Expressie

• experimenteren

De kleuters kunnen:

2.2.1. ♣/♣♣ zichzelf situeren in de ruimte (bewust worden van de plaats van het eigen lichaam in de ruimte).

- ◆ “Ik lig onder de tafel.”

2.2.2. ♣/♣♣ zichzelf situeren t.o.v. anderen in de ruimte.

- ◆ “Ik sta tegenover Maud.”

2.2.3. ♣♣ de ruimte inschatten en indelen.

- ◆ “Anton staat dicht bij mij dan Eric.”

• imiteren

De kleuters:

2.2.4. ♣/♣♣ bootsen een beweging of houding na in de ruimte.

- ◆ van de kleuteronderwijzer(es)
- ◆ van een andere kleuter

2.2.5. ♣♣ gebruiken en verwoorden de ruimtebegrippen correct.

- ◆ op de juiste plaats gaan staan: naast Pieter

• creatieve vormgeving

De kleuters:

2.2.6. ♣/♣♣ kennen en herkennen de ruimte.

- ♦ de eigen plaats terug kunnen vinden na een beweging

♣ ♦ zelfstandig de juiste plaats innemen

2.2.7. ♣/♣♣ bewegen zich vlot, zelfzeker en aangepast (aan de spelinhoud) in de ruimte.

- ♦ in een bekende kleine ruimte (bv. klas)
- ♦ in een bekende grote ruimte (bv. speelzaal)
- ♦ in een onbekende kleine ruimte (bv. afgebakend deel van de gymnastiekzaal)

♣ ♦ in een onbekende grote ruimte (bv. gymnastiekzaal)

2.2.8. ♣♣ richten zelf de ruimte efficiënt in in functie van de beweging.

- ♦ bewegen in verschillende lagen

3. TIJD

3.1. Impressie (receptiviteit)

De kleuters:

3.1.1. ♣/♣♣ nemen eenvoudige ritmes en ritmische motieven waar.

- ♦ luisteren naar korte, lange klanken
- ♦ kijken naar de bewegingen van de juf met een bepaalde duur of bepaald tempo
- ♦ voelen van het hartritme bij zichzelf en bij anderen

3.1.2. ♣/♣♣ herkennen en reageren op klanken en geluiden van verschillende duur, sterkte, tempo, ritme en maat.

- ♦ kort - lang, hoog - laag, snel - traag ... kruipen

3.1.3. ♣♣ vergelijken duur, sterkte, tempo, ritme en maat.

- ♦ korter - langer, hoger - lager, sneller - trager ... lopen

3.2. Expressie

• experimenteren

De kleuters:

3.2.1. ♣/♣♣ *kunnen spontaan meebewegen op muziek (O.D. 4.1.)*

- ♦ de kleuter beweegt ongebonden mee: wiegt, stampt met de voeten, klapt in de handen
- ♦ de kleuter blijft stilstaan als er geen muziek hoorbaar is
- ♦ de beweging van de kleuter en de muzikale ritmes vallen toevallig samen

♣ ♦ de kleuter beweegt bewust mee met de maat van een

muziekstuk

- **imiteren**

De kleuters:

- 3.2.2. ♣/♣♣ bootsen eenvoudige tijdstructuren na.
- ♦ lang - kort - lang ... springen
- 3.2.3. ♣/♣♣ *kunnen waargenomen klanken omzetten in beweging. (O.D. 4.4.)*
- ♦ een kort ritmemotief in beweging omzetten: lopen op het ritme van het handgeklap van de kleuteronderwijzer(es)
 - ♦ de kleuter kan op de cadans van bekende liedjes bewegen: “stappen, stappen, overal stappen ...”
 - ♦ de kleuter kan op maat (van de Radetski-mars) bewegen
 - ♦ de kleuter houdt rekening met het begin en het einde van het signaal: stoppen wanneer de tamboerijn “zwijgt”
- 3.2.4. ♣/♣♣ voeren eenvoudige kleuterdansjes uit in de juiste bewegingsvolgorde.
- ♦ “Zeven kleine popjes” of “Bovenop de bergen”
- 3.2.5. ♣♣ bewegen in groep door rekening te houden met eenvoudige afspraken.
- ♦ de kleuter past zijn bewegingstempo aan dat van de kleuteronderwijzer(es) aan
- samen ♦ zich aan het tempo van de andere kleuters aanpassen (bv. bewegen alsof je voor een spiegel staat)

- **creatieve vormgeving**

De kleuters:

- 3.2.6. ♣♣ stemmen hun bewegingen af op ritmes die dicht bij hun natuurlijke bewegingsritme liggen.
- ♦ natuurlijk loopritme gekoppeld aan het ritme van de tamboerijn
- 3.2.7. ♣♣ kunnen afwisselende bewegingen uitvoeren.
- ♦ groot en klein, vlug en traag, ...
- 3.2.8. ♣/♣♣ creëren, door een gegeven ritme ondersteund, een beweging in de ruimte. *kunnen vertrouwen op hun expressiemogelijkheden en durven hun eigen expressiestijl tonen. (O.D. 6.3.)*
- ♦ op een aangegeven ritme reageren met een (zelf gecreëerde) passende beweging
- 3.2.9. ♣♣ leggen zelf de ruimte-tijdsrelatie in hun beweging.
- ♦ als een bij snel zigzaggend door de kamer zoemen
- 3.2.10. ♣/♣♣ kunnen improviseren op een afgesproken moment binnen een beweging. *kunnen vertrouwen op hun expressiemogelijkheden en durven hun eigen expressiestijl tonen. (O.D. 6.3.)*
- ♦ een beweging (bv. kruipen) onderbreken en laten opvolgen door een andere (geïmproviseerde) beweging
- 3.2.11. ♣♣ kunnen vrij (op een thema) improviseren.
- ♦ na het beluisteren van een muziekstuk de beweging vrij improviseren

2.5. DIDACTISCHE EN METHODOLOGISCHE ORIENTERINGSPUNTEN

Kleuters ontwikkelen zich muzisch door ze expressiekansen te bieden

■ IMPRESSIE ... ALS PERSOONLIJKE BELEVING VAN DE WERKELIJKHEID

De hele dag door - zowel in de klas als daarbuiten - doen kleuters indrukken op. Ze luisteren naar een mooi verhaal of een leuk liedje, ze ruiken aan lentebloemen, ze maken ruzie met een vriendje en vallen op hun knie, ze hebben een gekke droom, ze wandelen met opa en oma op het strand of draaien op de kermismolen, ...

Die indrukken uit de werkelijkheid beleven en verwerken zij op een eigen, persoonlijke manier tot een **impressie**.

Bij muzische vorming sluiten we bij die beleving aan, m.a.w. bij de wijze waarop kleuters de omgeving zien, voelen, ruiken, ... hoe zij de wereld aanvoelen en ervaren.

■ IMPRESSIE ... EN EXPRESSIE

In elke beleving van de werkelijkheid zit tegelijk de behoefte tot **expressie** verweven. De kleuter wil zijn persoonlijk beleefde werkelijkheid uiten en een eigen vorm geven.

Met deze expressie geeft elk kind op zijn manier vorm aan zijn wereld.

Impressie inspireert dus tot expressie. Maar tijdens de expressie, het bezig zijn met de impressie, doet het verder indrukken op. Tegelijk is elke expressie of elk vormgevingsproces een nieuwe ervaring die de beleving versterkt of relativeert.

Dat betekent dat er tussen impressie en expressie voortdurend een wisselwerking plaatsvindt.

■ SPANNINGSVELD TUSSEN ERVARING EN VORMGEVING

Ervaring vraagt om verwerking. Pas dan kan wat de kleuter beleefd of gevoeld heeft een deel worden van hemzelf en hem verrijken. Terwijl hij zoekt naar een vorm om zijn beleving te tekenen, zingen, zeggen, dansen of springen, verwerkt hij ze ook. De ervaring wordt uitgediept en samengebracht bij zijn vroegere belevingen. Ze wordt beïnvloed door alles wat hij al weet en kan, en geïntegreerd in wie hij al is.

Tegelijk maakt het de anderen duidelijk wat en hoe hij denkt en voelt.

Zo krijgt de kleuter vat op de wereld.

In plaats van erdoor overrompeld te worden, brengt hij er structuur in aan. Daardoor verbeteren zijn begrip van en zijn greep op de omgeving, en voelt hij zich veiliger en sterker. Via de expressie kan na elke nieuwe ervaring zijn emotioneel evenwicht op een gezonde manier worden hersteld.

■ MET MUZISCHE MIDDELEN VORMGEVEN AAN ZIJN WERELD

Reeds voor zijn intrede in de kleuterschool beschikt de kleuter over diverse muzische mogelijkheden: hij zingt, spreekt, bouwt, danst, beweegt, tekent, huult en lacht ... In de kleuterklas zullen we die mogelijkheden verder uitdiepen en uitbreiden met allerlei nieuwe materialen en technieken, zodat de kleuter een brede waaier van expressieve middelen kan gebruiken om aan zijn belevingswereld vorm te geven.

Uiteraard is de expressie - net als de impressie - bij de kleuter een totaalbeleving. Een impressie wordt dus ook heel vaak via verschillende expressievormen geuit, al dan niet tegelijk. Een voorbeeld kan dit misschien levendig maken.

De kleutergroep is samen met de kleuteronderwijzer(es) naar de markt geweest. Ze deden er allerlei indrukken op van geluiden, kleuren, smaken, geuren, stemmen, ...

In de klas worden deze indrukken via verschillende activiteiten verder uitgediept. Die ene ervaring kan aanleiding geven tot talloze expressieve activiteiten, met gebruik van:

- **beeld:** schilderen, bouwen, knutselen, collage, stripverhaal tekenen, ...;
- **muziek:** ritmiek, muziek beluisteren, een cassette opnemen met allerlei marktgeluiden, ...;
- **drama:** rollenspel (winkelspel), poppenkast spelen, ...;
- **beweging:** het opstellen van de kramen en uitstalramen, het slenteren en kuieren op de markt uitbeelden, ...

Zowel in de enge (eerder technische audiovisuele - gecombineerde - boodschappen, zoals in de hierboven onderstreepte voorbeelden) als in de ruime betekenis (alle auditieve **en/of** visuele middelen, al dan niet in combinatie met elkaar) maken we in het kleuteronderwijs ook voortdurend gebruik van **media**.

Vermits deze media een integraal deel uitmaken van de leefwereld van de kleuter zijn ze ook in de klas onder één of andere vorm aanwezig. Dit geldt trouwens voor alle leergebieden in de kleuterschool en niet alleen voor de activiteiten muzische vorming.

Het leek ons bijgevolg niet zo zinvol "media" als een afzonderlijk domein te behandelen. We opteerden voor een kindgerichte oplossing, waarbij het gebruik van de media verwerkt wordt binnen de expressievormen of domeinen (beeld, muziek, drama en beweging), net zoals dat gebeurt in de realiteit van de klassituatie.

■ CREATIEVE EXPRESSIE

Wanneer de kleuter zoekt naar de vorm die hij wil geven aan zijn ervaringen en tot een (voor hem) nieuwe schepping komt, gebruikt hij zijn creativiteit.

Maar: "creativiteit ontstaat niet zo maar, uit het niets". (Bladergroen, 1964) Aan creëren gaan het contact met de werkelijkheid en een lange speelleertijd vooraf. De kleuter beleeft het grootste plezier aan het exploreren van en experimenteren met materialen, geluiden en klanken, bewegingen en houdingen van het lichaam, vormen en kleuren, ... Alles is bruikbaar, alles is de moeite van het proberen en ontdekken waard. Tijdens het experimenteren ontdekt de kleuter de mogelijkheden en beperkingen van zichzelf en van anderen. Hij imiteert, herhaalt en varieert eindeloos wat hij zelf kan (of nog net niet) en wat hij anderen ziet doen. Hij geniet volop van het zoeken naar de mogelijkheden en de

bepkeringen van materialen en technieken, van het aftasten en doorbreken van grenzen en het ontdekken van nieuwe dingen.

Dat hebben kleuters gemeen met kunstenaars.

Creativiteit wil dus niet alleen zeggen nieuwe bewegingen creëren of een verhaal of een vers verzinnen, maar ook bekende klanken met verbeelding en associatie tot iets nieuws combineren. Zelfs alleen maar een persoonlijk detail aan een vorm toevoegen waardoor het toch weer apart wordt, is creativiteit. Het betekent ook oplossingen zoeken voor problemen door bekende gegevens in een andere structuur te ordenen en zelfs nieuwe problemen uitvinden.

Wanneer de kleuter in een creatie tegelijkertijd ook iets legt van de manier waarop hij de wereld ziet en beleeft, dan drukt hij zichzelf uit op een creatieve manier. Deze creatieve expressie is vaak verbazend omdat kleuters, net als kunstenaars, geen rem hebben “om naar de realiteit te kijken en deze te gebruiken of weer te geven in hun scheppingen. De realiteit wordt in fantasie omgezet.” (Boudry en Vandenbroeck, 1995)

Alle kinderen zijn kunstenaars.

Met de volgende bouwstenen willen we verduidelijken hoe we in de kleuterschool optimale expressiekansen kunnen bieden, zodat de kleuters zich muzisch kunnen ontwikkelen.

Bouwstenen voor onderwijs binnen muzische vorming

ontwikkeling	1. SLUIT AAN BIJ HET JUISTE ONTWIKKELINGSNIVEAU
doelstellingen	2. PLAN ACTIVITEITEN IN FUNCTIE VAN DOELSTELLINGEN
speelleersituaties	3. BOUW SPEELLEERSITUATIES OP
aanbod	4. BIED EEN RUIM EN GESTRUCTUREERD GAMMA VAN MATERIALEN EN TECHNIEKEN AAN
integratie	5. INTEGREER DE VERSCHILLENDE EXPRESSIEVORMEN IN VEEL ACTIVITEITEN
persoonlijkheid	6. STIMULEER VIA EXPRESSIE DE SOCIALE EN DE EMOTIONELE ONTWIKKELING
communicatie	7. BESTEED AANDACHT AAN DE COMMUNICATIE IN EXPRESSIE
reflectie	8. STIMULEER VIA EXPRESSIE HET DENKPROCES
creativiteit	9. SCHEP EEN CREATIEVE MUZISCHE SFEER
...	10. ...

ontwikkeling

1. Sluit aan bij het juiste ontwikkelingsniveau

■ ONTWIKKELINGSNIVEAU

De ontwikkeling van kinderen is een continu proces. Ook voor muzische vorming geldt dat we dit dynamisch gebeuren ondersteunen, wanneer we inspelen op het juiste ontwikkelingsniveau van elke kleuter.

Wanneer we onrealistisch hoge verwachtingen koesteren of te hoge eisen stellen aan de expressie van de kleuters (bv. met materialen en technieken laten werken die boven hun niveau uitreiken) stimuleren we alleen frustraties en ontgoocheling. Of nog erger: doden we de zin tot expressie en activiteit die spontaan bij elke kleuter aanwezig is.

■ ONTWIKKELINGSGERICHT ONDERWIJS

Een handeling die zich in de “zone van naaste ontwikkeling” bevindt (d.w.z. wat de kleuter nog niet zelfstandig kan of waarbij hij nog enige hulp nodig heeft, maar wel al aan toe is), zal later als zelfstandige activiteit worden beheerst onder invloed van wat het kind zelf doet en door interactie en dialoog met zijn milieu.

- Wanneer kleuters de materiële handeling (een rinkelstok bespelen) correct kunnen uitvoeren, kan de uitdaging bestaan een melodie te begeleiden of een eigen melodietje te verzinnen.
- Als men een schaar kan hanteren, stelt het uitknippen van een vrije vorm nieuwe perceptuele problemen.
- Terwijl men danst, let men nu ook op de beweging van de anderen zodat men hen voldoende plaats laat en hen niet hindert.
- Bij het gekende versje zelf een nieuwe beweging uitvinden.

Ontwikkelingsgericht onderwijs houdt in dat we via ons aanbod het kind steeds uitdagen tot een volgend stapje in de ontwikkeling. Dit biedt de kleuters de kans om zelf de grenzen van hun expressiemogelijkheden te verleggen.

doelstellingen

2. Plan activiteiten in functie van doelstellingen

■ SPONTANE EXPRESSIE

In een expressieve activiteit kan de kleuter een beleving uiten en ze op die manier ook verwerken. Wanneer de kleuters zich spontaan kunnen uitleven met verf, klei, muziek, beweging en/of woord en daarvan volop genieten, hebben we reeds een essentieel muzisch doel bereikt.

■ DOELSTELLINGEN BEPALEN

Tegelijkertijd echter willen we ook bijdragen tot de continuïteit van de ontwikkeling van de kleuters door bewust gekozen activiteiten te plannen; zo krijgt de kleuter volop kansen om zijn mogelijkheden verder te ontwikkelen.

De doelstellingen die we in verband met muzische vorming nastreven, zijn te vinden in hoofdstuk 2.4. Voor elk van de 4 domeinen (beeld, muziek, drama, en beweging) wordt na deze algemene visie de inbreng van *dat* domein binnen muzische vorming geschetst en de ontwikkelingslijnen waarop de doelstellingen zijn uitgezet.

■ HARMONISCHE ONTPLOOIING VAN DE PERSOONLIJKHEID

Uiteindelijk streven we de harmonische ontplooiing van alle componenten van de persoonlijkheid van kleuters na, zodat ze kunnen uitgroeien tot gelukkige mensen. In alle activiteiten in de kleuterschool, en dus ook bij muzische vorming, spelen deze persoonlijkheidscomponenten tegelijkertijd een rol. Wanneer we de doelstellingen bepalen, zullen we daar dus rekening mee moeten houden.

Zo zullen het niveau van de cognitieve ontwikkeling en de waarneming de rijkdom en intensiteit van de beleving van de kleuter beïnvloeden. Bij de expressie kan al naargelang van de gebruikte vorm vooral de ontwikkeling van het verbaal en non-verbaal uitdrukkingsvermogen, van de handvaardigheid, van de beweging, van de muzikaliteit ... een min of meer dominante rol spelen. Maar ook de sociale en de emotionele ontwikkeling mogen uiteraard niet over het hoofd worden gezien (zie bouwsteen 6). Bij de ontwikkeling haakt uiteraard het ene aspect in op het andere.

speelleersituaties

3. Bouw speelleersituaties op

■ SPEELLEERSITUATIES

De ontwikkeling van kleuters verloopt als een continu proces doorheen het spel. Het is via spelsituaties dat kleuters hun omringende wereld ontdekken en via handelingen dat ze hem verkennen. De handelingen die ze stellen en de vooruitgang die ze boeken, leveren telkens nieuwe impulsen tot leren.

Antonio, Klaas en Charlotte dansen op muziek van Miles Davis. Charlotte probeert allerlei bewegingen uit als variatie op een thema, nu eens hoog, dan laag, en geniet van het vrij bewegen in de ruimte.
Klaas en Antonio herhalen steeds dezelfde stereotiepe danspatronen.

Kleuters met een positief zelfbeeld en een grote mate van eigen initiatief, zorgen in hun spel zelf voor nieuwe uitdagingen. Ze creëren vaak hun eigen leeromgeving door telkens nieuwe mogelijkheden te ontwerpen in goed uitgebouwde speelleersituaties met een ruim en gedifferentieerd aanbod.

Andere kleuters blijven herhalen wat ze net geleerd hebben, zonder stappen vooruit te zetten in hun ontwikkeling. Daar moet we zorgen voor de uitdaging en de impuls om tot een hoger niveau van ontwikkeling te komen.

Wanneer we situaties creëren die **uitnodigen** tot exploreren en experimenteren, waarin **elke** kleuter zich kan uiten op zijn manier en zijn expressiemogelijkheden kan uittesten, bieden we gedifferentieerde kansen tot muzisch handelen. In dat handelen kan elke kleuter, aansluitend bij zijn ontwikkelingsniveau, leren.

We bouwen huizen. Een ruim aanbod van karton is voorzien (dat ook in allerlei maten kan worden geknipt), verschillende soorten stokjes, hechtmaterialen, ...
Max wil een huis bouwen met een garage. De deur van de garage moet open kunnen.
Hij begint enthousiast. Na enige tijd stuit hij op technische moeilijkheden en geeft het bijna op.

Max heeft gepaste stimulans en aanmoediging nodig: een technisch hulpmiddel, de constructie anders proberen, de juf die met een scherp mes het karton op de gewenste grootte snijdt ...

■ MUZISCHE SPEELLEERSITUATIES

Zowel **impressiemomenten** als **expressiemogelijkheden** moeten de kleuter uitdagen.

- **Impressiemomenten**

Kleuters kansen geven om intense impressies op te doen betekent:

- voor een rijke maar toch gestructureerde omgeving zorgen;
- en hen stimuleren tot een hogere intensiteit bij het waarnemen van hun omgeving en het beleven van hun ervaringen.

- **Expressiemogelijkheden**

Kleuters kansen geven tot rijke expressie betekent:

- een aangepaste, **veilige, emotionele sfeer** scheppen waarbinnen elke kleuter zich goed voelt, kan exploreren en experimenteren met eigen lichaam, materialen en technieken (zie bouwsteen 9);
- stimulerend **tussenkomen**: bv. wanneer de kleuter tot een voor hem onbevredigend resultaat komt door technische moeilijkheden of de kleuter een aanzet nodig heeft van ideeën die hij dan zelf verder kan uitbouwen ...;
- bij de **vraag om hulp** de kleuter op de gepaste manier vooruithelpen door steun te bieden of relevante suggesties te geven;
- het **proces**gericht werken stimuleren: een vraag voorleggen die de kleuters voor problemen stelt en hen daarbij laten zoeken naar (gevarieerde) uitingsvormen en verschillende oplossingen;
- het zoekproces uitdiepen in functie van het ontwikkelingsniveau; d.w.z. de gepaste (gedifferentieerde) materialen en hints aanreiken, uitnodigen tot communicatie en reflectie;
- elke poging **positief waarderen** (zonder af te wegen aan een volwassen esthetische norm) zodat het zelfbeeld en het vertrouwen groeien en de inventiviteit wordt gestimuleerd.

aanbod

4. Bied een ruim en gestructureerd gamma van materialen en technieken aan

■ EEN GEVARIEERD AANBOD ...

Op tijd en stond hebben kleuters nieuw materiaal of een nieuwe techniek nodig om hen uit te dagen tot enthousiast exploreren en experimenteren, en te inspireren tot nieuwe vormgeving.

Een nieuwe techniek toepassen op traditioneel of bekend materiaal, eens op een ritme uit een andere cultuur bewegen, een origineel verhaal naspelen, ... kunnen een verfrissende stimulans tot creativiteit bieden.

Dat betekent zeker niet dat we de kleuters moeten overstelpen met teveel oogverblindende of dure technieken. Het is veel meer aangewezen om enkele basistechnieken, die gemakkelijk kunnen worden gecombineerd, grondig uit te werken.

Het aanbod moet vooral **gevarieerd** zijn: we hebben het vooraf *geselecteerd* (in functie van belevingsinhouden, doelstellingen, kleutergroep, ...) en we bieden het op een goed *georganiseerde* en *gestructureerde* manier aan.

Dat vereist een grondige materiaalkennis die we voortdurend actualiseren. Zelf veel experimenteren, documentatie blijven verzamelen en onze eigen inventiviteit aanspreken, kunnen hiertoe een bijdrage leveren.

■ ... DAT INSPIREERT TOT EXPRESSIE

Principieel geldt dat technieken slechts *ten dienste* staan van de expressieve vormgeving. Een techniek biedt slechts het kader waarbinnen de kleuter (al dan niet met behulp van een materiaal) tot expressie kan komen.

Telkens een nieuwe techniek of nieuw materiaal wordt aangeboden (binnen activiteiten die ingericht zijn met dat dominant doel voor ogen), moeten kleuters eerst en vooral ruime mogelijkheid krijgen tot **exploreren** en **experimenteren**. Nieuwe technieken (of nog onbekende mogelijkheden of nieuwe combinaties van gekende technieken en materialen) kunnen speels worden voorbereid, maar ook demonstraties door ons of oudere kleuters kunnen op een **speelse** manier verlopen.

integratie

5. Integreer de verschillende expressievormen in veel activiteiten

Fout! Schakeloptie-instructie niet opgegeven.

■ TOTALE HORIZONTALE SAMENHANG

De kleuter doet impressies vanuit zijn leefwereld op als één geheel, niet als aparte indrukken of gevoelens. Het zijn **totaal**belevingen. Ook de uiting van een impressie is een totaalgebeuren en hangt onverbrekkelijk samen met de beleving en de leefwereld waaruit ze ontstaat. Deze impressies kunnen ontstaan in iedere situatie, zowel binnen als buiten de klas.

Bv. tijdens een waarneming, een verhaal, een cd die wordt beluisterd, een voorval in één van de hoeken, op de speelplaats, thuis ...

Dit betekent dat expressie in principe binnen **elke activiteit** kan plaatsvinden.

Expressieve activiteiten (zoals alle andere activiteiten) hebben uiteindelijk ook **steeds met taal** te maken. De kleuter kan zijn beleving verwoorden, zelfs als hij ze via een andere expressieve vorm heeft uitgedrukt. Zo kan hij vertellen wat hij heeft willen maken, spelen, zingen, ... en hoe hij tewerk is gegaan.

■ MAAR OOK INTEGRATIE BINNEN MUZISCHE VORMING

De kleuter beschikt van nature over verschillende expressiemogelijkheden, die hij spontaan in combinatie met elkaar gebruikt. Kleuters ontwikkelen na verloop van tijd soms wel voorkeuren voor bepaalde uitdrukkingsmiddelen: op basis van bijzondere aanleg, door positieve kennismaking ermee thuis of gewoon omdat een bepaalde manier van zich uitdrukken hen meer plezier oplevert dan een andere. We zullen deze voorkeuren respecteren, maar er tegelijkertijd over waken dat de kleuter ook andere mogelijkheden aangrijpt.

De domeinen beeld, muziek, drama en beweging uit de muzische vorming zijn uiteraard elk op zich even waardevol. In de kleuterschool komen deze domeinen tijdens expressiemomenten en -activiteiten vaker samen voor dan afzonderlijk; denken we bv. maar aan ritmiek. Veelal leidt dit tot een verdieping en verrijking van de expressie, en kan de uitdrukking in de ene expressievorm inspirerend werken voor de andere.

Diverse domeinen samen aanspreken, kan dus leiden tot een **geïntegreerd totaalgebeuren** met een natuurlijke meerwaarde.

Bij het thema "poppenkast" wordt het verhaal "Er zit een krokodil onder mijn bed" (Dieter en Ingrid Schubert) uitgewerkt. De kleuters hebben gezorgd voor:

- zelf ontworpen poppen;
- een poppenkast opgebouwd uit schoenendozen;
- geschilderde decors op doek;
- geïmproviseerde situaties en dialogen;
- geluiden en muziek op cassette;
- repetities om de poppen te kunnen hanteren;
- organisatie van de vertoning voor de andere kleuterklassen (tickets, stoelen, kassa, ...).

■ MEDIA EN ATTITUDES

Bij elke (expressie)activiteit kan er op een functionele manier gebruikgemaakt worden van (audiovisuele) media.

- een muziekstuk beluisteren (op cd) en erop bewegen

- achtergrondgeluiden op cassette gebruiken bij het dramatiseren
- een film die de kleuters (samen met de juf) gezien hebben
- verhaal vertellen met dia's of foto-cd
- een liedje (met cd-speler of walkman) begeleiden
- prenten en foto's in tijdschriften zoeken of meebrengen
- een video-opname van de dag op de kinderboerderij
- ...

Muzische vorming is onmogelijk zonder de media die verweven zitten in het dagelijkse leven van de kleuter, zowel binnen als buiten de schoolmuren. Het leek ons bijgevolg niet zinvol dit als een afzonderlijk "domein" te behandelen.

Tegelijkertijd spelen heel wat attitudes bij alle activiteiten en dus ook bij muzische vorming een belangrijke rol. Zo bv. zijn "openheid" en "respect" basishoudingen die een integraal deel uitmaken van de totaliteit van het muzisch gebeuren.

Deze attitudes geïsoleerd nastreven zou afbreuk doen aan de waarde ervan voor de ontwikkeling van de creativiteit van kleuters. We hebben de ontwikkelingsdoelen van dit domein dan ook geïntegreerd binnen de andere domeinen.

persoonlijkheid

6. Stimuleer via expressie de sociale en de emotionele ontwikkeling

■ EMOTIES VERWERKEN

Gevoelens of ervaringen uiten (op verschillende manieren) kan op zich al een bevrijdend effect hebben en een belangrijke stap zijn naar verwerking toe. Zo biedt expressie enerzijds een gezonde uitlaatklep voor alle vragen, angsten, verlangens en wensen die in een kleuterhoofd spelen. Anderzijds kan ze ook bevrijdend werken voor het uitleven van opwinding, plezier en vreugde.

Soms zal de expressie op een eerder “passieve” manier gebeuren, bv. door zich aangesproken te voelen door een verhaal, zich te herkennen in een fictieve situatie, ... Ervaringen of gevoelens die eerst werden onderdrukt, kunnen op die manier opnieuw “geboren” worden. Waar expressie in sommige gevallen al voldoende zal zijn, kan in andere gevallen meer nodig zijn voor een echt verwerkingsproces.

De verwerking van emoties komt een evenwichtige emotionele ontwikkeling alleen maar ten goede.

■ SAMEN MET DE ANDEREN

Tijdens expressieactiviteiten en -momenten **samen** materiaal delen, elkaar hulp vragen en bieden, vragen stellen, praten over de ervaring die wordt uitgedrukt, ... dat alles helpt in de sociale groei.

Maar expressie biedt bij uitstek ruime kansen tot de ontwikkeling van sociale vaardigheden wanneer samen wordt gewerkt, wanneer de individuele expressie wordt gebundeld in een gezamenlijk resultaat en de groep kleuters trots kan zijn op wat ze samen hebben gemaakt, gespeeld, gezongen.

■ EXPRESSIE VAN DE ANDEREN

Via expressie kunnen kleuters belangstelling en gevoeligheid ontwikkelen voor de uitingen van anderen. Het bewust leren kijken naar hoe een andere kleuter schildert, musiceert, springt, een rol vertolkt, ... kan leiden tot verbazende ontdekkingen over die andere persoon ... en hemzelf! Door in het werk van de andere te stappen, komt hij ook binnen in zijn wereld en leert hij hem aanvaarden en respectvol erkennen.

Communicatie op een echte en niet kwetsende manier over expressie-uitingen van elkaar verkleint de afstand tussen kleuters en komt de sociale relaties in de groep ten goede.

■ LAAT KLEUTERS GENIETEN VAN MULTICULTURELE EXPRESSIEVORMEN

Kleuters kunnen deelnemen aan de multiculturele samenleving waarin zij opgroeien. Expressievormen bieden een prachtkans om op een universele manier in contact te komen met andere culturen.

Muziek uit Zuid-Amerika, beelden uit Afrika, dans uit China, theater uit Nederland, ... zetten de ramen van de kleuterklas open. Met alle zintuigen kennismaken met de manier waarop mensen van overal zich uitdrukken, verruimt hun blik op de wereld. Elke uiting respectvol en onbevooroordeeld benaderen, kan hen alleen maar verrijken.

In een tijd waarin in veel huiskamers van kleuters het heelal binnenkomt via de satelliet en de computer aangesloten is op Internet, past geen culturele en sociale bekrompenheid.

7. Besteed aandacht aan de communicatie in expressie

■ MEE-DELEN AAN DE ANDEREN

Via expressie - met om het even welk middel - aan zichzelf en de anderen deelt de kleuter mee welke indruk de omringende wereld op hem heeft gemaakt, hoe hij de omgeving en de anderen beleeft en ervaart.

Hij toont zichzelf en zijn eigen wereld.

Verwoorden wat hij wil tonen, welke moeilijkheden hij ondervindt, wat hij probeert om die op te lossen, associaties die de expressie bij hem oproepen, wat hij zelf van het resultaat vindt, ... dat alles werkt verrijkend.

Daarom is **praten** tijdens en na expressie-activiteiten zo belangrijk. Door met woordtaal te leren uitdrukken wat hij met een andere expressievorm aangeeft, verduidelijkt de kleuter op verschillende manieren zijn kijk op de dingen, voor hemzelf én voor de anderen.

■ EXPRESSIE VAN DE ANDEREN

Tijdens expressie-activiteiten kunnen we bij de kleuter belangstelling en gevoeligheid ontwikkelen voor de uitingen van anderen. Door naar het werk van een ander te kijken en erover van gedachten te wisselen, komen we te weten hoe hij tegen de wereld aankijkt, wat hij belangrijk of mooi vindt en zetten we een belangrijke stap in communicatievaardigheid.

8. Stimuleer via expressie het denkproces

■ REFLECTIE OP HET HANDELEN

In expressie geeft de kleuter handelend vorm aan zijn leefwereld. Wanneer een kleuter aan ons of de andere kleuters vertelt hoe en waarom hij iets heeft gebouwd, gezongen, uitgebeeld, gedanst, ... toont hij de anderen hoe hij de dingen ziet en ervaart.

Tegelijk helpt het de eigen handelingsstructuur te verduidelijken. Zo merkt hij wat hij beter kon afwerken of dat hij ook andere mogelijkheden kon benutten. Hij kan leren uit deze ervaring en het een andere keer zelf anders aanpakken.

Maar ook proberen te begrijpen hoe een andere kleuter tot een bepaald resultaat is gekomen, met welke moeilijkheden hij te maken had, welke oplossingen hij gevonden heeft, m.a.w. het instappen in het denkproces van een ander, opent nieuwe perspectieven voor het eigen denken en handelen.

■ BESCHOUWEN VAN DE WERKELIJKHEID

Expressie biedt de mogelijkheid om ervaringen te verwerken. Wanneer een kleuter een belevenis uit (bv. een doktersbezoek), maakt dat de omgeving en zijn eigen beleving ervan hanteerbaar. Hij krijgt m.a.w. een beter *zicht op* de omringende wereld en *inzicht in* de structuur ervan. Dat sterkt hem bij het aanpassingsproces aan de wereld van de volwassenen. Zo wordt de omringende wereld ook *zijn* wereld.

Muzische vorming houdt dus ook in: bewust en scherper kijken, voelen, luisteren, ... naar de omringende wereld. Het stelt kleuters in staat "om de stortvloed aan beeldinformatie die op hen afkomt via televisie, film, video, reclame, strips, tentoonstellingen, ... kritisch te schiften en te verwerken". (Wyffels, 1994) Van beschouwen van en praten over beelden, muziek, beweging en drama naar filosoferen met kleuters over kunst en het leven is maar een kleine stap. Telkens wanneer kleuters (in een kleine groep) samen nadenken over hun eigen indrukken en visies en die van anderen, zijn we daar al mee bezig.

9. Schep een creatieve muzische sfeer

■ VEILIGHEID ...

Met de uiting van zijn belevingswereld geeft de kleuter een stuk van zichzelf prijs en stelt hij zich kwetsbaar op. Dat kan slechts gebeuren in een rustige en veilige omgeving, in een sfeer van open aanvaarding en wederzijdse waardering. Kleuters durven maar volop exploreren en experimenteren met de eigen mogelijkheden wanneer ze niet bang moeten zijn om uitgelachen, afgekeurd of op negatieve manier met anderen vergeleken te worden.

■ ... OM ZIJN BELEVINGEN TE UITEN ...

Elke kleuter heeft recht op respect voor de mogelijkheden die hij bezit en voor **zijn werkelijkheid** zoals hij ze uitdrukt. De kleuter zelf stelt de norm van zijn expressie. Het resultaat van zijn expressie is de uiting van **zijn leefwereld** als kleuter, het product van zijn verbeelding en ervaring.

Omwille van die uitdrukking van zijn gevoels- en gedachtenwereld is elk resultaat van expressie waardevol. Een externe volwassen (en al even subjectieve) norm hanteren, al dan niet ingegeven door de behoefte aan goedkeuring van collega's of ouders, gaat voorbij aan de essentiële achtergrond van expressieactiviteiten in het kleuteronderwijs.

■ ... EN CREATIVITEIT TE ONTPLOOIEN

Voor kleuters is de vrijheid van de **zoektocht** naar uitdrukkingsvormen plezierig en essentieel, en het resultaat en/of afwerking ervan aanvankelijk bijkomstig.

De beoordeling van de volwassen buitenwereld verschuift dat accent. De kleuter begrijpt de appreciatie en waardebeoordeling van een *resultaat* niet alleen uit wat we zeggen of juist verzwijgen, maar ook uit wat we vertalen in onze lichaamstaal. Blikken spreken boekdelen wanneer de kleuter vraagt om erkenning. Bij gebrek aan appreciatie voor zijn resultaat zal hij in plaats van te blijven zoeken naar een veelheid van oplossingen, wellicht zijn best doen om conform aan de verwachtingen te produceren.

Enkel in een sfeer van vertrouwen en veiligheid waarin kleuters aanvoelen dat elke appreciatie authentiek en positief is, groeit het geloof in de eigen mogelijkheden. Dan durven ze het aan, de eigen grenzen te overschrijden en hun creativiteit volle kansen te geven.

Beeld

■ WAT VERSTAAN WE ONDER BEELDENE EXPRESSIE?

Beeldende expressie is:

de eigen belevingswereld creatief vormgeven in beelden, met behulp van materialen en technieken.

Dit houdt in dat:

- de kleuter door intense waarneming een (nieuwe) werkelijkheid ontdekt, een (belevings)**inhoud** die hij kan uitdrukken in beelden. Hij geeft in beeldtaal zin aan de wereld zoals hij hem beleeft;
- zijn belevingswereld voor de anderen (en hemzelf) zichtbaar en voelbaar wordt. De beleefde werkelijkheid wordt vertaald in beelden of omgezet in **beeldaspecten**;
- hij hierbij gebruikmaakt van **hulpmiddelen**, nl. materialen en technieken (en gereedschappen).

Schematisch stelt Schasfoort (Tekenen en didactiek, p. 15) het als volgt voor:

	Inhoud	Materialen/ Technieken	Beeldaspecten
Maken (productief)	Visuele beelden		
Beschouwen (reflectief)			

■ MAKEN (PRODUCTIEF) EN BESCHOUWEN (REFLECTIEF)

Het zelf vormgeven en creëren van beelden zijn uiteraard een essentieel onderdeel van de beeldende vorming.

Maar minstens even belangrijk zijn het leren zien, praten, een mening formuleren over wat zichtbaar is. Dit houdt in: niet alleen de eigen producten, maar ook die van andere kleuters (in of buiten de klas) én van andere mensen zoals kunstenaars. Bovendien: niet alleen producten, maar alle beelden die zichtbaar zijn, dus ook de omgeving, de natuur, foto's, reclame, televisie, ...

■ WAAROM BEELDENE EXPRESSIE?

Beeldende expressie beantwoordt aan de fundamentele behoefte van kleuters om zich te uiten en om de omringende wereld te exploreren. Hierdoor versterkt hun greep op de omgeving en kunnen zij zich kritischer en weerbaarder opstellen. Er is ook een positieve invloed op volgende aspecten.

- Emotionele ontwikkeling:
 - eigen gevoelens durven uiten;
 - leren verwerken van ontgoochelingen, komen tot doorzettingsvermogen en afwerking;
 - weerbaar worden voor beïnvloeding van media en reclame.
- Sociale ontwikkeling en communicatie:
 - openstaan voor en aanvaarden van de uitingen van de anderen;
 - leren samenwerken en materiaal delen.
- Creatief vermogen:
 - zelf problemen willen, durven en kunnen oplossen;
 - de fantasie en verbeeldingskracht aanspreken.
- Houding t.o.v. de buitenwereld:
 - bewust en gericht de omgeving leren waarnemen met alle zintuigen;
 - de omgeving intens beleven en die eigen beleving muzisch interpreteren;
 - zorgvuldig en respectvol omgaan met materiaal;
 - houdingen verwerven en flexibel hanteren in andere domeinen dan beeldopvoeding.
- Psychomotoriek:
 - de oog-handcoördinatie, bv. bij knippen;
 - de fijne motoriek, bv. bij tekenen, rijgen;
 - beweging aanpassen aan het materiaal of de techniek, bv. beheersen van de beweging en doseren van kracht bij stempelen;
 - lateralisatie, bv. lijmen: verschil tussen handeling van de voorkeurshand en de ondersteunende hand.
- Cognitieve ontwikkeling:
 - begripsvorming en leggen van verbanden;
 - uitbreiden van het voorstellingsvermogen;
 - structureren van de werkelijkheid.

■ INHOUD

Wanneer een kleuter schildert, bouwt, boetseert, knutselt, ... geeft hij vorm aan zijn belevingswereld. Alles wat hem omringt en wat hij kan waarnemen met al zijn zintuigen, beleeft en verwerkt hij op een persoonlijke manier. Deze **totale beleving** levert hem de inhoud van zijn vormgeving.

■ MATERIALEN EN TECHNIEKEN

Zie ook leergebied wereldoriëntatie, domein technologie.

Materiaal heeft een bepaalde hoedanigheid (bv. klei: vast), textuur (bv. glad of korrelig) en eigenschappen.

Men hanteert soms volgend onderscheid:

- ongevormde materialen zoals water, zand, klei, papier, verf, zagemeel, speeldeeg, ...;
- gevormde materialen zoals duplo- en legoblokken, andere bouwmaterialen, vindmateriaal uit de natuur, wegwerpmaterialen, ...

De **techniek** is de manier waarop men het materiaal bewerkt of verwerkt. Zo bv.: klei boetsen, knutselen zonder lijm met karton en chenille. Vaak maakt men hierbij gebruik van gereedschap om een techniek toe te passen. Voor kleuters kan dit ook aangepast worden (bv. scharen). Het is evident dat dit gereedschap in de eerste plaats *veilig* moet zijn en goed moet functioneren (punten aan potloden, linkshandige scharen, ...).

Technieken kunnen we onderverdelen in:

- tweedimensionale zoals tekenen, schilderen, scheuren, knippen, plakken, ...;
- driedimensionale zoals boetsen, bouwen, knutselen, ...

Uiteraard worden zowel het proces als het product sterk beïnvloed door de keuze van het materiaal en de techniek. Het materiaal hoeft helemaal niet duur te zijn of de techniek vergezocht. Het is juist belangrijk om te voorkomen dat de aandacht van de kleuter meer in beslag wordt genomen door materiaal of techniek dan door de eigenlijke expressie.

Materiaal en techniek blijven slechts **hulpmiddelen** om een beeld te scheppen. Ze kunnen bovendien - mits enige inventiviteit - eindeloos worden gecombineerd. Wanneer de kleuter-onderwijzer(es) zelf blijft experimenteren en uitproberen, behoudt hij/zij een grondige materiaalkennis.

Als we ervoor zorgen dat de kleuters veel ruimte en tijd krijgen om te exploreren en te experimenteren met een rijk aanbod van materialen en technieken, geven we hun natuurlijke onderzoeksdrang alle kansen. Bij het aanbieden van een nieuwe techniek, krijgen de kleuters eerst volop de kans tot experimenteren. Eventueel ondersteunen we hen door richtinggevende tips of suggesties, zodat de weg naar succesvolle ervaringen met de onbekende techniek wordt geëffend. Hierbij vertrekken we steeds van hun handelingen en werkwijze met het materiaal.

■ BEELDASPECTEN

Beelden kunnen we niet weergeven zonder vorm of kleur. Vormen worden zichtbaar in de *ruimte* en kleuren zien we door het *licht*. Deze aspecten, die te maken hebben met de zichtbare uitwerking van beelden, duidt men aan als beeldaspecten. Ze worden op nogal verschillende manieren ingedeeld. Wij steunden o.m. op de gegevens van Van Ransbeeck (Muzische Vorming, 1996).

- **Ruimte**

Van bij zijn eerste tekeningen maakt een kleuter gebruik van *lijnen*, punten, krullen, strepen, ... van verschillende lengte, dikte of vorm.

Stilaan gaat hij lijnen gebruiken om *vlakken* (al dan niet opgevuld) af te grenzen. Ook die nemen verschillende vormen aan. Zo bv. rechthoeken en driehoeken voor een huis, cirkels voor hoofd, buik, ... van mens of dier.

Bij het driedimensionaal werken zijn de *afmeting* en het *volume* (groot, klein, dik, dun, ...) van een voorwerp opvallende kenmerken, die verband houden met andere factoren zoals vorm en functie. Hierbij speelt de subjectieve waarneming van de kleuter een belangrijke en grote rol (bv. een detail dat sterk aanspreekt groot weergeven).

Ritme in een beeld houdt in dat elementen zoals lijnen, kleuren, vormen, ... op een regelmatige manier worden herhaald. Dit is o.m. bij stempelen duidelijk aanwezig.

Tenslotte is de *compositie* de manier waarop vlakken, lijnen, kleuren, voorwerpen, ... worden gerangschikt in een tekening of in de ruimte, zodat ze een geheel vormen. Bij een collage of bouwsel komt dit duidelijk tot uiting.

- **Licht**

Kleur is een beeldaspect dat kleuters sterk aanspreekt. Kleur ontstaat door licht en kan variëren in intensiteit of helderheid. Ook de hoeveelheid zwart of wit geeft aanleiding tot variatie in grijswaarden.

Van elk voorwerp is er naast een belichte kant ook een schaduwkant. Hoe feller het licht, hoe donkerder de *schaduw*. Afhankelijk van de lichtinval verschilt de vorm van de schaduw.

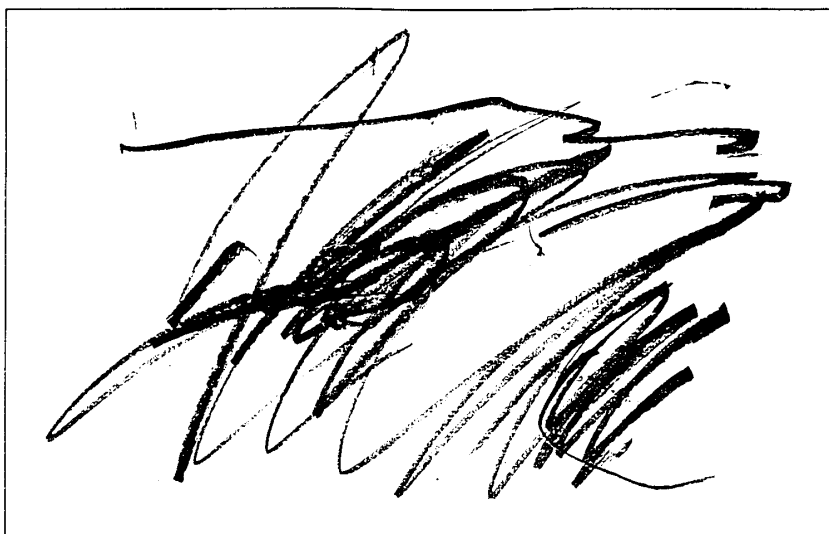
■ EVOLUTIE VAN DE KINDERLIJKE VORMGEVING

Op de volgende pagina's brengen we de evolutie in de vormgeving wat de instelling t.o.v. de realiteit en de spelvormen betreft. Enkele markante momenten en overgangen worden nadien geïllustreerd aan de hand van kindertekeningen.

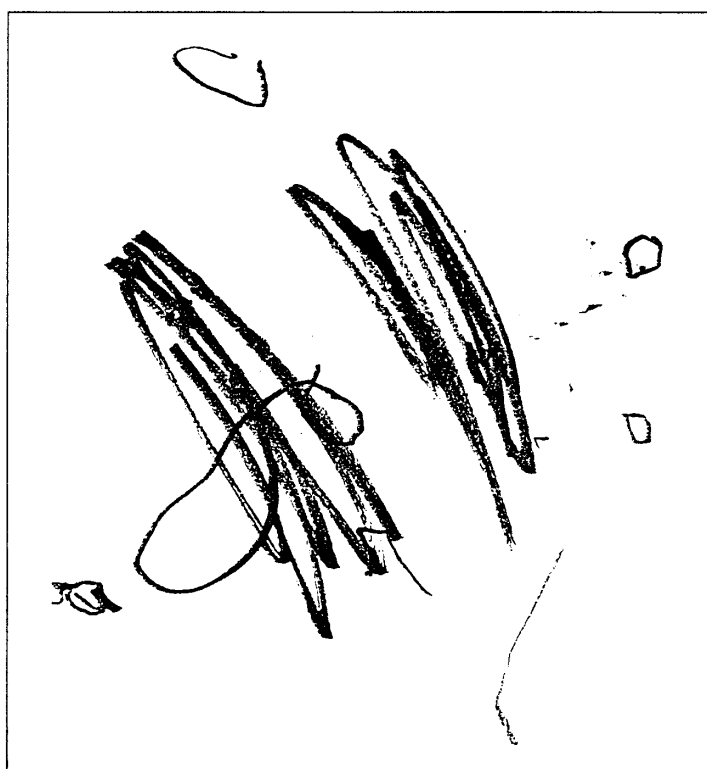
INSTELLING T.O.V. DE REALITEIT	CREATIEVE VORMGEVING	SPELVORMEN
<p>Het resultaat is slechts belangrijk als effect van de bewegingen en wordt zelfs vernield, omdat de kleuter er geen belang aan hecht.</p> <p>De aandacht gaat naar herkende eigenschappen: bv. het holle vullen, het zachte kneden, ...</p> <p>behoefte om eigen kunnen uit te proberen</p> <p>gerichtheid op de tastbare realiteit</p> <p>imitatie van andere kleuters</p> <p>succes oogsten bij de volwassene</p>	<p>VRIJE EXPLORATIE</p> <ul style="list-style-type: none"> • De kleuter manipuleert het materiaal lukraak: gooien, brokkelen, uitsmeren, pletten, stukmaken, stapelen, ... • Hierdoor ontdekt hij heel wat eigenschappen: verf is nat, klei kan men kneden, men kan er putjes in duwen, maar ook balletjes van rollen, duplo's kan men tot een toren in elkaar passen, ... • Dit geeft prettige gewaarwordingen en scheidt de behoefte aan het zoeken naar nog andere mogelijkheden. <p>EXPERIMENTEREN</p> <ul style="list-style-type: none"> • De exploratie wordt doelgericht: de kleuter gaat bewuster in op de eigenschappen van de materialen die hij manipuleert en zoekt al gissend en missend naar mogelijke combinaties. bv. 2 dozen in elkaar passen, stokjes door gaatjes steken, ... • Succes versterkt het geloof in eigen kunnen (zelfbeeld) en spoort hem aan tot het reproduceren van hetzelfde resultaat (als bevestiging of om andere werkwijzen uit te proberen). • Terwijl hij handelt kan het zijn dat de kleuter zijn ervaringen verwoordt: "Ik steek het stokje door het gaatje, het wil niet, daar wil het wel, kijk, het stokje!" Hij verwacht hierbij geen antwoord van de volwassene, hij voert een beschrijvende monoloog. • De volwassene informeert naar een herkenbaar resultaat: "Wat heb je gemaakt?" Aanvankelijk ziet de kleuter niets anders dan het materiaal en antwoordt: "Zand!" of "Papier!" <p>Het herhaaldelijk navragen en de appreciatie van eenvoudige vormgeving bij andere kleuters wekken stilaan het vermoeden dat hij met potlood en papier iets uit de buitenwereld kan voorstellen. Om plezier te doen aan de volwassene, maar ook omwille van dat (vaag) vermoeden, gaat de kleuter zijn realisaties ook benoemen.</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">benoeming achteraf</div>	<p>FUNCTIESPEL: herhalen omdat het prettig is met als gevolg oefenen van functies</p> <p>ingaan op de eigen aard van het materiaal</p> <p>zelfimitatie: herhalen omwille van het succes en imitatie van anderen</p> <p>BEGINNEND FICTIESPEL</p>

INSTELLING T.O.V. DE REALITEIT	CREATIEVE VORMGEVING	SPELVORMEN
<p>vernietiging indien regressie</p> <p>groeierende belangstelling voor het resultaat</p> <p>behoefte om kennis vast te leggen in taal</p>	<p>OVERGANG NAAR HET DOELGERICHT VORMGEVEN</p> <ul style="list-style-type: none"> • Af en toe verstoort het functiespel het vormgevingsproces: soms gaat de kleuter opnieuw krabbels tekenen of "knoeien" met verf. Deze regressies zijn te verklaren door de nog grote belangstelling voor de beweging op zichzelf en exploratie. De oorzaak kan ook liggen (vooral bij oudere kleuters) in (tijdelijke) emotionele problemen. • Op de vraag: "Wat ga je maken?" antwoordt de kleuter nu met "een kasteel" of "een kip", of, ... Terwijl hij bezig is, wisselt hij nog vaak van idee. <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center; margin: 10px auto; width: fit-content;"> <p>benoeming tijdens het handelen</p> </div> <ul style="list-style-type: none"> • Ook hier houdt hij vaak een beschrijvende monoloog: de woorden ondersteunen zijn handelen en geven er een zekere richting aan. • Gissend en missend bekomt hij een voor hem herkenbaar resultaat. <p>bv. Bram bouwt een kasteel met hoge smalle torens met kantelen erop. Na veel proberen zucht hij: "De torens vallen om." Suggestie van de kleuteronderwijzer(es) kunnen zijn: "Probeer de toren eens breder te maken!" of: "Misschien kan Ella helpen door de toren vast te houden terwijl je de kantelen er voorzichtig opzet?"</p>	<p>FUNCTIESPEL</p> <p>DOORBRAAK VAN HET FICTIESPEL: de belevens wordt weergegeven in een globale vormgeving</p> <p>Verhalen, tv, speelgoed, eigen ervaringen stofferen de fantasie en verrijken de vormgeving (inhoudelijke inspiratie).</p>

INSTELLING T.O.V. DE REALITEIT	CREATIEVE VORMGEVING	SPELVORMEN
<p>groeïende belangstelling voor het resultaat, ook voor dat van de anderen</p> <p>tijdelijke faalangst mogelijk</p> <p>gericht op precieze weergave van de realiteit nauwkeurig observeren van die realiteit: objectivering</p> <p>trots en fier op eigen kunnen</p>	<p>KOMEN TOT DE REALISATIE VAN EEN GEFORMULEERDE DOELVOORSTELLING</p> <ul style="list-style-type: none"> • De kleuter beschikt nu over heel wat materiaalkennis en beheerst de meest klassieke technieken. Hij formuleert zijn doelvoorstelling (t.t.z. de kleuter kan zich voorstellen hoe hij wenst dat zijn tekening of bouwset eruit zal zien) nu vooraf en richt zijn opeenvolgend handelen naar de realisatie ervan. <div data-bbox="842 587 1128 639" style="border: 1px solid black; text-align: center; padding: 5px; margin: 10px auto; width: fit-content;"> <p>benoeming vooraf</p> </div> <ul style="list-style-type: none"> • Daarnaast stuit hij door zijn beperkingen op nogal wat technische problemen om zijn doelvoorstelling te realiseren. • Het feit dat hij heel gericht gaat werken is duidelijk te merken aan zijn handelen: <ul style="list-style-type: none"> - hij kiest zijn materialen selectief en gedoseerd; - hij past de techniek heel precies toe: hier een gaatje boren, precies daar een wiel kleven, juist die papiersoort gebruiken, ...; - hij volgt als het ware een innerlijk globaal plan en toetst de juistheid van elke hypothese via zijn handelen; - anderzijds leidt zijn handelen tot het opbouwen van een correcte handelingsstructuur. <p>Zo ontstaan gestructureerd aanpakgedrag en innerlijke oplossingschema's die hem kunnen helpen om oplossingen te vinden in andere probleemsituaties.</p>	<p>GELEIDELIJKE DOORBRAAK VAN HET CONSTRUCTIESPEL</p>

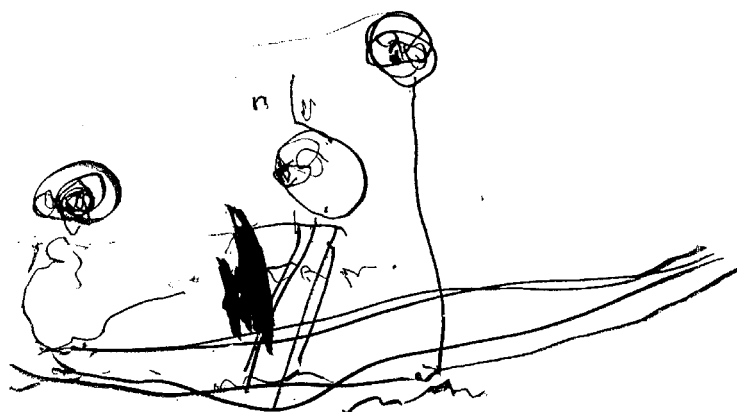
AFB. 1 EERSTE OPZETTELIJKE KRABBELS: BEWEGINGSLIJNEN

AFB. 2 OVERGANG NAAR GLOBALE (GESLOTEN) VORMEN: RONDJES

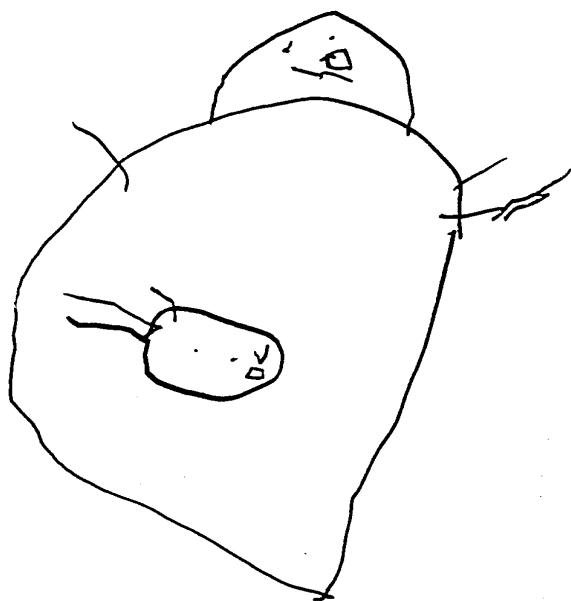
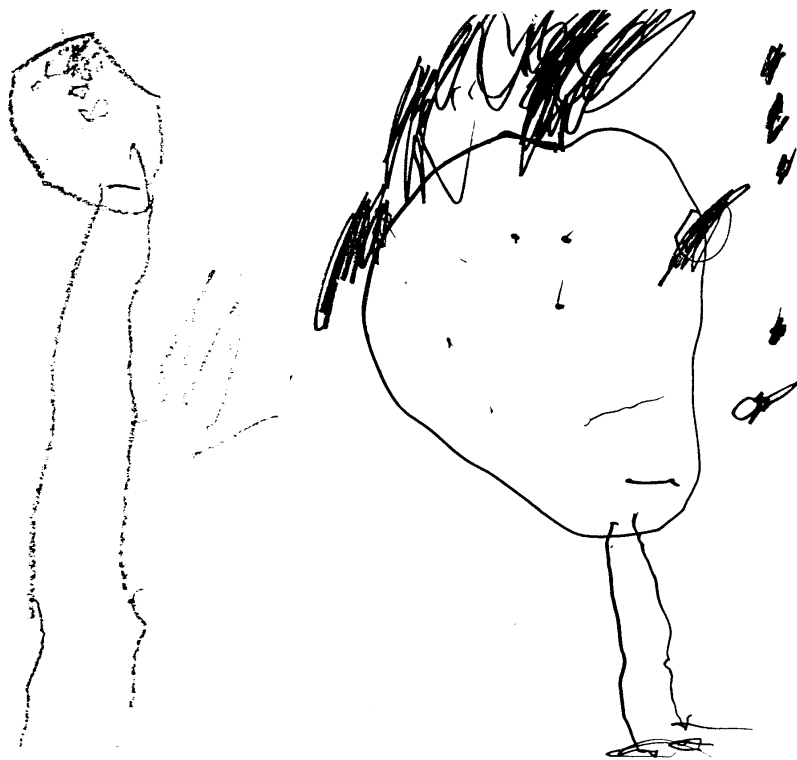

AFB. 3 REPETITIE VAN DE GESLOTEN VORMEN
EERSTE AANDUIDING VAN KOPVOETER

AFB. 4 RICHTINGTASTEN: EEN BEPAALDE VORM PROBEREN
NEER TE TEKENEN IN ENKELVOUDIGE LIJNEN (MEESTAL
CIRKELACHTIG)

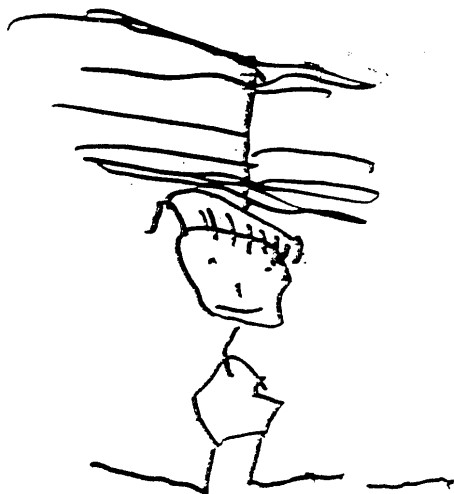
AFB.5, 6, 7 ENKELE KOPVOETERS: EEN EERSTE SCHEMATISCHE VORM,
DE MENS ALS EEN BALLONACHTIG WEZEN

DE KOPVOETER WORDT UITGEBREID
TOT EEN VOLLEDIG MENSELIJK SCHEMA

AFB. 8 "MAMA"

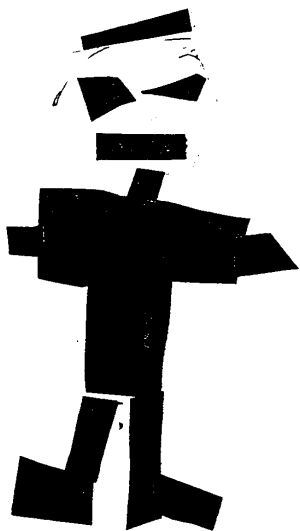

AFB. 9 "ZWARTE PIET"

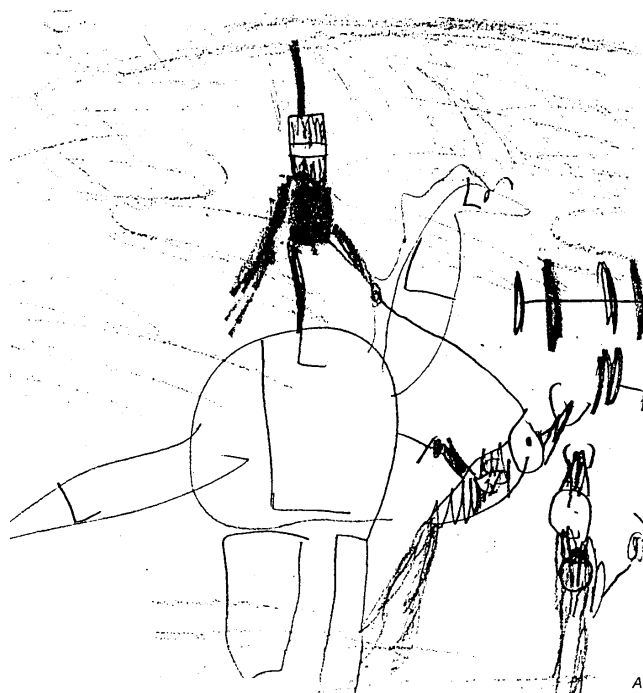

AFB. 10 "ZELFPORTRET"

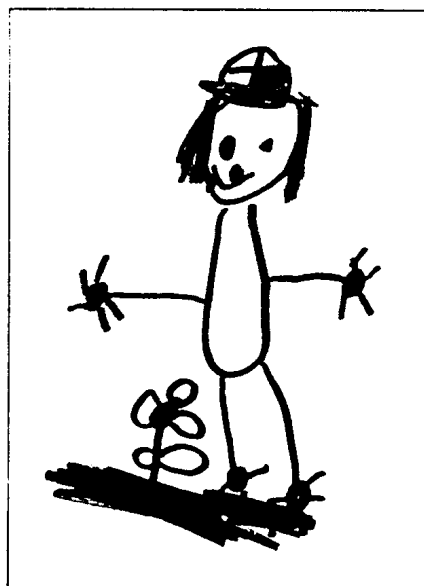
SCHEMAVERRIJKING: TOENEMENDE DIFFERENTIATIE
IN DE WEERGAVE MET AANDACHT VOOR EIGENSCHAPPEN EN DETAILS

AFB. 11 "ZELFPORTRET"

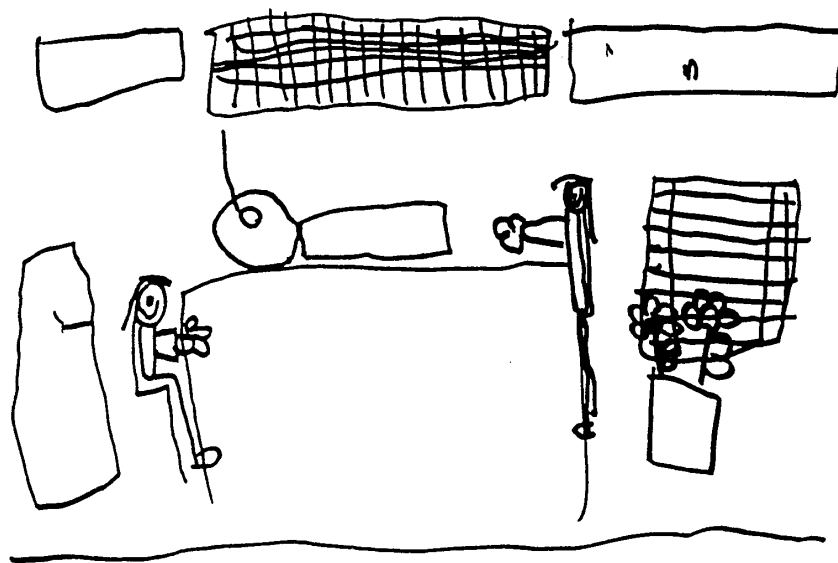

AFB. 12 "RIDDER TE PAARD"

AFB. 13 SOMS WORDEN HIERBIJ SCHEMA'S
UIT DE OMGEVING OVERGENOMEN

VERHALENDE TEKENINGEN: DE VERSCHILLENDE PERSONAGES EN
VOORWERPEN HOUDEN INHOUDELIJK VERBAND MET ELKAAR

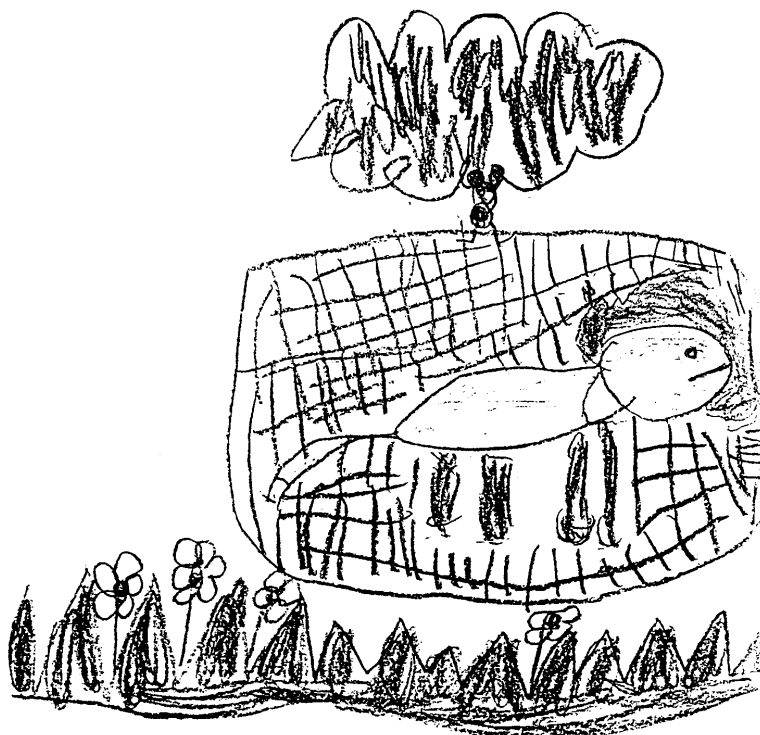
AFB. 14 "PANNENKOEKEN BAKKEN"

AFB. 15 "COWBOY-FORT"

AFB. 16 "PANNENKOEKEN BAKKEN"

AFB. 17 "TEKENEN NA VERHAAL:
DE LEEUW EN DE MUIS"

■ PRODUCTIEVE BEELDENE EXPRESSIE-ACTIVITEITEN

Centraal hierbij staat dat de kleuters **genieten** van het **creatief proces**: van uittesten van mogelijkheden, ontdekken van beperkingen van het materiaal en de techniek naar zoeken van oplossingen.

• Aanbod

Voraf hebben we het aanbod van materialen en technieken grondig voorbereid. De uitgangspunten of inhouden voor de beeldende expressie liggen voor het grijpen in de leef- en belevingswereld van de kleuters. Het intensifiëren van de indrukken en ervaringen die de kleuters spontaan opdoen, zal de expressie verrijken.

Zo is bv. de impressie van een konijn duidelijk verschillend wanneer enkel over het dier gepraat werd of wanneer de kleuter op de kinderboerderij de konijntjes heeft verzorgd of vastgehouden terwijl het hok werd ververst, ...

• Creatieve vormgeving

Door exploreren en experimenteren test de kleuter zowel bij zichzelf als bij het materiaal en de techniek de mogelijkheden en beperkingen uit. Op die manier bouwt hij spontaan materiaalkennis op. Tegelijk experimenteert hij ook met het gebruik van de andere beeldaspecten in zijn vormgeving. De ervaringen die de kleuter opdoet, zullen beter worden verdiept en geïntegreerd indien hij ook kansen krijgt tot verwoorden.

Indien een kleuter teveel gaat imiteren of stereotypen (clichés) gebruiken, kunnen we dit doorbreken door nieuw of verder onderzoek van een materiaal of techniek te stimuleren.

Hoe komt de kleuter uiteindelijk tot creatieve vormgeving?

Hij steunt op zijn ervaringen met beeldaspecten en zijn materiaalkennis. Hij spreekt zijn fantasie en voorstellingsvermogen aan en hij brengt materiaalkennis en beeldaspecten functioneel in verband met de inhoud van de opdracht.

Tijdens dit proces kan hij begeleid worden via gepaste tussenkomsten, waarbij zijn behoeften en eigen expressie de richting aangeven.

• Product

Zoals gesteld in bouwsteen 9 (zie 2.5. visietekst), bestaat het resultaat uit de uiting van de eigen leefwereld van de kleuter en het product van **zijn** verbeelding, ervaring en mogelijkheden. Om die reden is **elk resultaat** op zich dus waardevol. Deze waardebeoordeling tonen we niet alleen door appreciatie uit te drukken (zowel verbaal als met lichaamstaal), maar ook door de manier waarop we het resultaat behandelen en tentoonstellen. De samenhang met de oorspronkelijke inhoud (of context) moet hierbij functioneel tot uiting komen. Zo worden de geboetseerde konijntjes bv. opnieuw samen "in een hok" geplaatst.

Tegelijk biedt het product, naast de observatiegegevens van het vormgevingsproces, tastbaar evaluatiemateriaal over het gebruik van zowel het materiaal als de beeldaspecten door de kleuter. Zo kunnen we bv. in een gesprek de kleuter laten verwoorden welke inhoud hij heeft weergegeven en hem (laten) nagaan of dit overeenkomt met de eerdere beleving.

Zelf terugblikken op de moeilijkheden en oplossingen biedt de kleuter een belangrijke steun om eigen ervaringen (ook: was het prettig of niet?) en handelingen te overdenken. Tegelijk kan het hem helpen om andere en/of nieuwe problemen gericht aan te pakken.

■ BESCHOUWING

Een eerste vorm van beschouwen is gekoppeld aan de eigen creatieve vormgeving:

- het intens waarnemen bij de impressie vergroot het beeldend geheugen, geeft een rijker voorstellingsvermogen en biedt dus meer mogelijkheden tot creëren;
- tijdens en na de vormgeving reflecteert de kleuter op het eigen product en brengt dit in verband met de oorspronkelijke beleving of ervaring;
- het kijken naar elkaars werk geeft hen de kans om inspiratie (ideeën, oplossingen, ...) op te doen of een bevestiging te krijgen van de zelf ingeslagen weg, of het bevredigt gewoon hun sociale nieuwsgierigheid: "Wat doet/maakt hij?";
- met kritisch respect zijn mening uiten over het werk van anderen en appreciëren wat een andere kleuter heeft verwezenlijkt, zijn hierbij de laatste moeilijke stappen.

In de ruimste betekenis is **beeldbeschouwing** (waarmee we het beschouwen van **alle beelden** van anderen - ook volwassenen - bedoelen) niet weg te denken uit de klaspraktijk. "Kleuters leren kijken naar wat de moeite waard is om gezien te worden. Maar ook leren 'kijken' met al hun zintuigen en leren genieten van dat kijken. Daar begint het mee." (D. Wyffels, 1994) We geven hen m.a.w. de kans om actief, bewust, intens en onderzoekend waar te nemen met alle zintuigen via een rijk aanbod van geschikte beelden.

Kleuters worden ook al heel vroeg overspoeld met allerlei beeldinformatie, ook vanwege de audiovisuele media: film, televisieprogramma's (al dan niet gemaakt en geschikt voor kleuters), reclamespots, videoclip, computerspelletjes, ...

Als we aansluiten bij hun fundamentele behoefte om de omringende wereld te structureren, houdt dat ook in dat we hen helpen om hun weg te vinden in deze overvloed van audiovisuele boodschappen. Daarom willen we kleuters vooral **kritisch leren omgaan** met beelden. Dat wil niet alleen zeggen: kritisch "kijken", maar ook het begrijpen van de beelden, ze interpreteren én er een mening over hebben die ze ook nog kunnen uiten.

Juf heeft het verhaal verteld over "Sijmen de kampioen" (Anthony Browne). We kunnen kijken naar en praten over: hoe je ziet dat Sijmen zich "anders" voelt en gedraagt, hoe je merkt wat de anderen over hem denken, of hij ook bang is van Zware Jopie? En: zou jij doen zoals de andere "apen" of zoals Sijmen?, ...

Wanneer we hen stimuleren om beelden een persoonlijke invulling te geven en ze te koppelen aan vroegere ervaringen, zodat ze worden geïntegreerd in hun belevingswereld, bieden we hen een persoonlijke filtermogelijkheid aan. Daardoor zullen ze later in staat zijn om niet oppervlakkig maar wel aandachtig te kijken, niet automatisch te consumeren, maar juist kritisch te selecteren, te appreciëren en te overdenken.

Binnen de audiovisuele beelden neemt **kunst** - ook in de kleuterschool - een bijzondere plaats in.

■ KUNSTBESCHOUWING

Waarmee we bedoelen: "het leren genieten en waarderen van kunst en een eigen appreciatie ontwikkelen". (D. Wyffels, 1994) Een eerste aanzet daartoe kan reeds in de kleuterschool worden gegeven aan de hand van kunstig beeldmateriaal.

We komen onvermijdelijk terecht bij de vijf stadia die Parsons onderscheidt in de ontwikkeling van de waarneming van kunst. Hij vergelijkt het kijken naar kunst met het kijken door een bril en bij elk stadium past een andere bril. Hoewel “vooral de eerste bril op de kleuterneus past”, vermelden we voor de volledigheid ook (bondig) de volgende vier stadia. (Schasfoort, 1993, p. 183 e.v. en D. Wyffels, 1994, p.5 e.v.)

- **Associatie**

“Ik vind rood mooi. Het is mijn liefste kleur.” (Karel Appel: “Le grand nu rouge”)

“Dat hangt ook in het huis van mijn opa en oma.” (een reproductie van Vincent Van Gogh: “De zonnebloemen” of de “Mona Lisa” van Leonardo Da Vinci)

“Het is een standbeeld en een bos.” (Salvador Dali: “Portret van Mrs. Isabel Styler-Tas”)

“De man rijdt op een paard.” (Rik Poot: “De ruiter”)

De kleuter herkent iets uit de dagelijkse omgeving of het roept een associatie op aan iets anders dat hij kent (of zich herinnert). Soms wordt hij aangetrokken door de kleuren van het kunstwerk. Of de voorstelling herkenbaar is (of figuratief), blijkt niet zo belangrijk. Kleuters waarderen dan ook gemakkelijk abstracte kunst. Het opwekken van associaties met gevoelens, ervaringen of herinneringen speelt de grootste rol. Bovendien houdt de kleuter geen rekening met de mening van een ander over het kunstwerk.

- **Realisme**

“Het is een vlieger.” (“Das Fugzeug” van Panamarenko)

“Het is een station. De mevrouw wacht op het perron.” (“Kerstnacht 1956” van Paul Delvaux)

Nu krijgt het onderwerp van het beeldmateriaal voor het (ondertussen lagere school) kind meer belang. Eerst kijkt het kind met “schematisch realisme”, t.t.z. de kenmerkende onderdelen moeten zichtbaar zijn, later met “fotografisch realisme”; m.a.w. hoe realistischer voorgesteld, hoe beter. In deze fase wordt het non-figuratieve niet (meer) gewaardeerd.

- **Aandacht voor expressiviteit**

Het kind gaat beseffen dat de kunstenaar in zijn beeld een bepaalde betekenis heeft gelegd en het brengt stilaan waardering op voor de creativiteit en originaliteit.

- **Oog voor stijl en vorm**

Het besef groeit dat het beeld een sociale functie heeft. Het kind houdt rekening met de formeel-esthetische kenmerken.

- **Esthetisch filosoferen**

Op basis van inzicht en smaak vormt het kind als individu een persoonlijk waardeoordeel. Het heeft ook een groter besef van de sociale en historische context van kunst.

■ HOE BESCHOUWEN WE BEELDEN EN KUNST?

Een natuurlijk vertrekpunt bieden de spontane nieuwsgierigheid en de verwondering van kleuters voor nieuwe (en mooie) “beelden”.

- Net als kunstverzamelaars doen, kunnen we met kleuters een collectie aanleggen van alle voorwerpen, prenten, prentenboeken, vindmaterialen, ...die we mooi vinden of een speciale betekenis voor ons hebben.

Lien heeft een nieuw T-shirt met “Ik wil een poes” (Tony Ross) erop, Bob vond een gladde steen, Isaïa brengt “Kijk eens hoeveel ik van je hou” mee, ...

Die collectie beschrijven, onderhouden en aanvullen, leidt tot allerlei (kunstzinnige) momenten van beschouwing.

- Zo kunnen we ook een doorlopende of afwisselende expositie opbouwen met allerlei “kunstvoorwerpen” of beelden. We kunnen een speciale plaats (bv. in de onthaalhoek) voorzien in de klas, in de gang of in de inkomhal van de school.

Uiteindelijk hebben kunst- en beeldbeschouwing vooral te maken met **kijken** naar alles wat visueel waarneembaar is. Dat kijken blijft echter niet passief, maar is integendeel participerend en leidt tot “kijkend begrijpen”. Dat betekent dat kleuters de inhouden persoonlijk gaan interpreteren, gaan fantaseren rond beelden, kortom dat de beelden geduid worden in relatie tot hun leefwereld. Zo zullen ze zich echt bewust worden van de zeggingskracht van beelden én kunstwerken.

Als mogelijke hulpmiddelen hiervoor zijn verschillende kijkwijzers ontwikkeld (in de kleuterschool gelden die uitsluitend voor de kleuteronderwijzer(es) - zie o.m. D. Wyffels en B. Schasfoort). Maar de eerste en belangrijkste stap is wellicht zelf interesse ontwikkelen of onderhouden voor kunst en zelf enkele kunstwerken op een persoonlijke manier beschouwen.

☞ Indien men niet zo vertrouwd is met deze werkwijze, kiest men best eerst voor beelden die voor zichzelf een sterke belevingswaarde hebben zodat men op een waarachtige manier belangstelling kan uiten én opwekken.

Bedenk bij dit alles dat het waarderen en genieten van kunst door kleuters hen een mogelijke verdediging biedt tegen vervlakking en hen wapent tegen beeldoverrompeling.

■ WELKE KUNST VOOR KLEUTERS?

Beeldende kunst is een inherent deel van de leefwereld van volwassenen én kinderen. Kleuters zien overal huizen en andere gebouwen, tuinen, meubelen, films, kleren, ... Thuis komen ze van meer nabij in contact met kunst via het design van (kinder)meubelen en speelgoed, omdat hun ouders kunst in huis hebben of met hun kinderen musea bezoeken.

Maar voor de kleuterklas zijn prentenboeken de meest evidente kunstvorm en niet in het minst omdat die ook speciaal voor kleuters gecreëerd zijn.

We kunnen een onderscheid maken tussen:

- prentenboeken waarvan de illustraties door kunstenaars zijn getekend;

Om maar een paar voorbeelden te noemen: Leo Lionni, Ingrid en Dieter Schubert, Lieve Baeten, Max Velthuis, Eric Carle, Harrie Geelen, en (gelukkig!) vele anderen, ...

- prentenboeken waarin kunst een rol speelt.

Zo bv. "Frederick" (Leo Lionni) of "Krokodil en het meesterwerk" (Max Velthuijs).

Vanaf de eerste kleuterklas kunnen we zorgen voor een rijke esthetische variatie aan prentenboeken, waarbij we samen met de kleuters ook aandacht besteden aan de illustraties. Later kan een gerichte vraagstelling de kleuters aanzetten tot het intenser waarnemen van elke prent.

☞ Men wekt al een andere "kijkhouding" op door het prentenboek op een andere manier aan te bieden, bv. op een schildersezel (Samyn, 1996).

Kunstwerken kunnen in de school worden binnengebracht via reproducties, dia's, film en cd-rom. In de meeste musea verzorgen de educatieve diensten speciale rondleidingen en ateliers voor kinderen. Daarnaast kunnen ook tentoonstellingen in culturele centra en andere lokale of gemeentelijke initiatieven interessant zijn voor kleuters.

De schroom om kleuters met kunst te confronteren is duidelijk ongegrond. Want wanneer we kleuters op een verantwoorde manier met kunst in contact brengt merken we snel dat "ze immers een grote onbevangenheid en een immense verbeelding hebben". (D.Wyffels, 1994) En dan kan genieten pas echt beginnen ...

Muziek

■ WAT IS MUZIEK?

Muziek is luisteren naar en spelen met klanken. Muziek is dynamisch en zet aan tot bewegen. Dit verklaart waarom kleuters zo sterk door muziek worden aangesproken. Net zoals ze alle andere dingen uit de omringende wereld verkennen door beweging, ervaren ze muziek eerst en vooral met hun lichaam.

Naast ontelbare andere definities werd “muziek als kunstuiting” door de Amerikaanse componist Edgar Varèse beschreven als “een georganiseerd geluid”. Het gaat m.a.w. om een geheel van geluiden, met verschillende toonhoogte en toonduur, dat in een bepaald ritme en metrum en in de tijd gestructureerd is.

■ MUZIKALE BELEVING EN EXPRESSIE

Luisteren en beleven: een wereld ontdekken vol geluiden, klanken, ritmes en muzikale tegenstellingen, biedt kinderen de mogelijkheid om spontaan op muziek te reageren, m.a.w. tot **expressie** te komen met muziek.

Wanneer we spontaan fluiten, neuriën, musiceren, tokkelen, galmen of zingen, drukken we als vanzelf belevingen of gevoelens uit. Uitgaande van het actief luisteren roept muziek als een geheel van klanken steeds nieuwe ervaringen, emoties en belevingen op. Om belevingen muzikaal te uiten gebruiken we klank, ritme, toonhoogte en beweging. Op die manier kunnen we onze expressie **klinkend** en **bewegend** ondersteunen.

Kleuters kunnen hun muzikaal initiatief volop ontplooiën wanneer ze, naast de mogelijkheden met hun eigen lichaam, ook nog andere muzikale middelen ter beschikking krijgen om mee te experimenteren. Zo krijgen de muzikale beleving en creativiteit alle kansen die ze verdienen.

■ VERSCHILLENDE RUBRIEKEN

Binnen het muziekonderwijs in de kleuterschool kunnen we omwille van de specifieke muzikale inhoud én de eigen didactische aanpak diverse rubrieken onderscheiden. We behandelen ze achtereenvolgens, waarmee we geenszins bedoelen dat het om gescheiden “vakjes” zou gaan.

1. RITMIEK

■ WAT VERSTAAN WE ONDER RITMIEK?

Ritmiek is beweging door muziek en muziek door beweging. We herkennen bepaalde elementen uit de muziek en we reageren erop d.m.v. beweging.

Reageren op betekent dat ritmiek een voortdurend aandachtsspel moet zijn. Onverwachte, steeds wijzigende wisselmomenten maken dat de kleuter zich openzet voor en reageert op tempo, duur, sterkte, hoogte, vorm en het gebruik van ruimte en kracht. Het aanwenden van muziek als reactiebron moet ritmiek veranderbaar en aanpasbaar maken.

Bewegen doet de kleuter spontaan in dansen, klappen en zingen tijdens het spel. Bij dit spontane bewegen sluit de ritmiek aan. Bij ritmiek gaat het dus niet om het nabootsen van beweging, maar wel om het initiatief nemen tot bewegen. Bij ritmiek gaat het van binnen naar buiten en niet omgekeerd.

Om aan te sluiten bij de beginsituatie van het kind, gebruiken we in een eerste fase een ritme dat samenvalt met spontaan bewegen zoals stappen, armen zwaaien, ... Van hieruit kunnen we dan, bij het ontplooiën van de ritmische beweging, voortbouwen aan de bewegingsontwikkeling van het kind. Ook sociale aspecten spelen een rol bij die bewegingsontwikkeling.

Het is belangrijk dat we op een creatieve manier inspelen op de beweging van de kleuter. Op die manier kunnen we hem begeleiden in zijn ritmische ontplooiing en dragen we bij tot zijn muzische ontwikkeling. Op die manier wordt de basis gelegd om de wereld verder te exploreren en om nieuwe vaardigheden te verwerven.

■ ELEMENTEN VAN RITMIEK

In de ritmiek kan men volgende elementen onderscheiden:

- **beleven van de ruimte:** de ruimte innemen, verkennen en verdelen;
 - verschillende vormen van slingeren
 - een kleine en een grote plaats zoeken
 - concentratie- en reactie-oefeningen: "bevrozen" op signaal
- **grondvormen van beweging (of bewegingspatronen):** stappen, lopen, wiegen, sluipen en huppelen;
- **de muzikale tegenstellingen;**
 - muziek ↔ geen muziek
 - traag ↔ snel
vertragen ↔ versnellen
 - luid (forte) ↔ zacht (piano): reuzenpas en kabouterpas
verluiden (crescendo) ↔ verzachten (decrescendo): groeien van kabouter tot reus (en omgekeerd)
 - puntig, afgescheiden (staccato) ↔ gebonden (legato): de tikkende regen en vliegende vogels
 - hoog ↔ laag: de appels plukken of rapen, de vogels vliegen of pikken in de grond
hoger ↔ lager
 - 2- en 3-ledig (binair - ternair): stappen en wiegen

- **beleven van de muzikale vorm;**

De muzikale vorm (bv. A, ABC, ...) kenmerkt zich door het al dan niet terugkeren van eenzelfde melodisch patroon.

A: A = 1ste melodische zin

AB: A = 1ste melodische zin, B = andere melodische zin

ABA: A = 1ste melodische zin, B = andere melodische zin, A = weer 1ste melodische zin

A, AB, ABA en ABC: de kleuters voeren op elke melodische zin een andere beweging uit op een gekend liedje.

- **leiden en volgen:** via allerlei opdrachten worden de sociale vaardigheden geoefend.

- de kleuter met de kroon op zijn hoofd mag een beweging verzinnen, de anderen volgen
- spiegelbeeld spelen

■ DIDACTISCHE TIPS

- Deze opgesomde elementen van ritmiek kunnen meerdere malen opnieuw aan bod komen en herhaald worden (in verschillende activiteiten). Zorg eveneens voor een planmatige opbouw.

- na vrij bewegen, stoppen op sein
- na slingeren, stappen en lopen

- met of zonder materiaal

- zonder materiaal: cf. muzikale tegenstellingen
- met materiaal: vindmateriaal zoals bladeren, pluimen, pluisjes, ...
- bierviltjes, linten, hoepels, ritmestokjes, ballen, Chinese papierballen, ...

- al dan niet met inkleding (verhaalvorm)

thema "herfst": we gaan naar het bos, we stappen door de bladeren, ...

- In synthese-activiteiten (meestal in themavorm) kunnen de muzikale verworvenheden (elementen van ritmiek, liederen, materialen, ...) met elkaar worden gecombineerd. Enkele voorbeelden hiervan zijn beschreven door Petra Polman-Tuin (1982).

■ KLEUTERDANS

Dit is eveneens een combinatie van verschillende ritmiekelementen, maar hierbij speelt het sociale en esthetische aspect ook een rol.

Aanvankelijk dansen de kleuters op zelf geproduceerde muziek, later kan hierbij wel gebruik worden gemaakt van opgenomen muziek. We verwijzen naar "Dansend volkje" (V.D.C.V.).

■ MUZIKALE BRON

De muzikale bron die we gebruiken bij een activiteit ritmiek moet zeer flexibel zijn. Ze is bij voorkeur geen opname op band of cd, omdat het “reageren op” na enkele herhalingen geen “herkennen” meer zou zijn, maar een automatisme.

We kunnen gebruik maken van: woorden, signalen, handgeklap, ritmische instrumenten, klankstaven, zang, blokfluit, piano, ... De muzikale bron, zowel vocaal als instrumentaal, moet kunnen aangepast worden aan de beweging en de beleving van de kleuters. Vermijd té trage of té snelle tempo's voor kleuters.

De kleuters dienen zich op hun beurt voortdurend te kunnen aanpassen aan nieuwe muzikale elementen.

2. STEMVORMING EN ZINGEN

■ STEMVORMING

Een juist geplaatste, beweeglijke stem is voor iedereen erg belangrijk. In de eerste levensjaren gebeuren de spreek- en zangstemvorming allereerst op grond van nabootsing van volwassenen uit de directe omgeving. Onze impact op dit gebeuren is dan ook aanzienlijk. Een lichte, beweeglijke stem met veel intonatie en nuancering is voor ons een must.

In zoveel mogelijk activiteiten zullen we onze stem gevarieerd gebruiken en ook de kleuters rijke kansen bieden tot stemvorming.

- gezongen signalen en opdrachten
- geluids- en klanknabootsingen
- uitspraakspelletjes in verhalen en waarnemingsactiviteiten
- ademhalingsoefeningen bij bewegingsopvoeding
- of zomaar tussendoor een heel gamma van stemvormende **momenten**

Stemvorming omvat:

- **ademhaling en lichaamshouding**

Hier gaat het vooral om het leren beheersen van het uitademen: de adem juist gedoseerd aanwenden, met lang vasthouden en uitspinnen. Dit gebeurt uiteraard uitsluitend onder spelvorm en liefst in vele verschillende situaties.

- **spraakorganen: articulatie**

Klanken pittig en scherp uitspreken, lippen en tong laten sissen, knallen, fluisteren, ... en zingen, waarbij articuleren lichter en sneller en vooral speelser kan gebeuren: dit zijn belangrijke speelleermomenten die door de kleuters daarenboven als prettig worden beleefd.

- **toonhoogte en stembeweeglijkheid**

Dit kan speels worden geoefend door:

- het nabootsen van geluiden met glissando-karakter (glijden met de stem van hoog naar laag en omgekeerd);

de gierende wind nadoen met de stem

- het nabootsen van meertonige geluiden;

een ziekenwagen, de klokken, een ezel, ...

- en uiteindelijk het overnemen van de juiste klank.

Het geconcentreerd luisteren is hierbij zeer belangrijk en de **spelvorm** is aangewezen.

- **resonans**

- lichte resonans: je stem klinkt licht en hoog in het hoofd
- donkere resonans: je stem “gonst” door je hoofd als een zware klok

- **stemproblemen: “brommers”**

Een “brommertje” is een kind dat de toonhoogte niet juist (te laag) overneemt en dus niet in staat is juist te zingen en samen te zingen. Dit kan het gevolg zijn van onnauwkeurig luisteren, een geforceerde lage spreekstem, onvoldoende getrainde stembanden of een hese (door schreeuwen geforceerde) stem.

Voor remediëring verwijzen we naar Langelaar (1968, p. 86 e.v.), De Wispelaere en Vermeulen (1977, p. 55 e.v.) en Bakker en Zaat (1980, p. 16-28).

■ KLEUTERLIEDEREN

Jonge kinderen beleven een intens plezier aan het spontaan zingen. Hierbij blijkt de melodie het belangrijkste, de tekst blijft op de achtergrond. Daarom zijn bij de keuze van liederen muziek maken en beleven de hoofdzaken. Een lied zoeken, enkel omdat de tekst zou passen in een of andere thema - wat toch al te vaak gebeurt - kan dus niet, tenzij de muzikale elementen overeenstemmen met de doelgroep.

Kleuterliederen kiezen we omwille van hun **muzikale mogelijkheden**: melodiepatroon, ontwikkeling van vormgevoel, ritme, maatsoort en improvisatiemogelijkheden.

■ OPBOUW EN KEUZE VAN HET REPERTORIUM

Voor gedetailleerde en concrete voorbeelden verwijzen we naar De Wispelaere en Vermeulen (1977, p. 73 e.v.). Dit wordt uiteraard aangevuld met eigen keuze.

Enkele essentiële gegevens hierbij:

- **melodieopbouw en melodiepatronen** (zie Langelaar, 1971, p. 99 e.v.)
- **omvang**

Lieder met een omvang gaande van een terts (re - fa) tot een sixt (re - si).

Transponeren kan en moet voor sommige liederen omdat het natuurlijk stembereik van kleuters zich situeert tussen re (= d') en si (= b').

Zo kan bv. "Jarig zijn" in do groot getransponeerd worden naar re groot. Pas dan is het geschikt voor kleuters.

Jarig zijn : Do groot

Mor-gen ben ik ja - rig ja. dat maakt me blij
ik word dan al jaar klap en dans met mij

Jarig zijn : Re groot

Mor-gen ben ik ja - rig ja. dat maakt me blij
ik word dan al jaar klap en dans met mij

- **intervallen**

Enkel kleine sprongen en glijdende intervallen zijn aangepast aan de kleuterstem. Dus voorzichtigheid geboden met de klassieke sinterklaas- en kerstliederen!

We vermijden bv. "Zie ginds komt de stoomboot", terwijl "Sinterklaas kapoentje" wel geschikt is.

- **ritme**

Zowel binair (stappend, 2-ledig, bv. "Sjok, sjok, sjok, achter mijne rok" - "50 Kleuterliedjes") als ternair (wiegend, 3-ledig, "Kom gauw" - "Pim, pam, peus 1") ritme kan, maar ze dienen dan wel samen te gaan met het ritme van de tekst.

- **tekst**

Kies zeer eenvoudige teksten, die in elk geval syllabisch (t.t.z. één lettergreep - één klank) zijn. Ook gewoon spel met de taal (dus zonder betekenis) en spreekteksten kunnen worden gebruikt.

- **soorten liederen**

Bied naast de gewone liederen ook aftelliederden, speelliederden, poortliederden, kringliederden, ... aan. Ook voor deze keuze houden we rekening met het ontwikkelingsniveau van de doelgroep.

- **DIDACTISCHE TIPS**

Bij het aanbieden van een nieuw lied schenken we aandacht aan volgende richtlijnen:

- het lied telkens globaal aanbieden, niet zin per zin aanleren;
- een aantrekkelijke presentatie met concreet en/of beeldmateriaal ter ondersteuning van tekstverwerking en “actief luisteren”;
- muzikale liedinzet: de begintoon wordt liefst aangegeven op degelijke afzonderlijke klankstaven (nooit “tellen”!);
- spelen met de begintoon;
- het “actief luisteren” met motorische (gevarieerd meebeleven) en visuele (concreet en/of beeldmateriaal) ondersteuning grondig uitwerken. Hierbij het meezingen zolang mogelijk uitstellen om fouten, die heel moeilijk of niet meer weg te werken zijn, te voorkomen;
- gevarieerde activering: belevingsvormen (al dan niet in kring) zittend én in de ruimte;
- liederen zeer dikwijls zomaar tussendoor zingen (herhalen). Dit vinden kleuters prettig en het geeft ook sfeer aan het daggebeuren;
- spelen met liederen:
 - gekende liederen worden op een speelse manier beleefd;
 - zo bv.: zingen op lalala, op dierengeluiden, in de “ik-jullievorm”, met verschillende bewegingen per muzikale zin, met tekstvariaties, in kleuterdansvorm, ...
 - of herkend.
 - op de blokfluit, de klankstaven, op het getikte ritme, ...

Lieder kunnen en moeten een belangrijk deel uitmaken van het dagritueel. Het zijn bovendien emotionele raakpunten voor het ordenen van ervaringen en esthetische “adempauzes”!

3. MUZIEK BELUISTEREN

■ INHOUD

Met muziek beluisteren bedoelen we “actief” of “bewust” luisteren. Dit geconcentreerd luisteren is in deze drukke tijd met ons consumptief gedrag problematisch geworden. Het vereist een houding of attitude die we stilaan en zo vroeg mogelijk moeten opbouwen.

Muziek beluisteren verlangt discipline en concentratie, verdiept de muziekaappreciatie en is bevorderlijk voor een latere “leerhouding”. Maar het biedt de kleuters vooral de kans om intens van deze kunstvorm te genieten.

■ OPBOUW VAN MUZIKAAL AANBOD

Zoals bij ritmiek wordt het beluisteren van opgenomen muziekfragmenten verschoven naar een latere fase.

Muziek beluisteren wordt als volgt opgebouwd:

- stemgeluiden van de ouders en de kleuteronderwijzer(es);
 - omgevingsgeluiden: stilte, dieren, machines, natuurgeluiden, ...;
 - geluiden geproduceerd door de kleuters zelf: stem, lichaam, voorwerp, instrument, ...;
 - beluisteren van zorgvuldig gekozen opgenomen muziek van **diverse genres**.
 - klassieke muziek, balletmuziek (bv. Katchaturian “Gayanneh-suite”, Tsaikovsky balletten)
 - kleuterdans, volksdansen, speelmansdansen uit middeleeuwen en renaissance
 - programmamuziek of beschrijvende muziek (bv. “Carnaval des animaux”)
 - pedagogische methoden (bv. “Album fur die Jugend”, R. Schumann; “For children”, B. Bartok; “Orff-Schulwerk”, C. Orff; ...)
 - jazz, etnische muziek, elektronische muziek, avant-garde muziek, hedendaagse muziek (rock, pop, ...)
- Zie de bibliografie (2.9.) voor enkele vrijblijvende voorbeelden.

■ ELEMENTEN

Dit kan het best gebeuren via opeenvolgende stappen die door ons geleidelijk en systematisch dienen aangebracht te worden via het herhaaldelijk beluisteren van het gehele fragment. Zo ontstaat er een geleidelijke verdieping van inzicht en van inleving in het gekozen fragment.

We geven de mogelijke stappen weer aan de hand van een voorbeeld, nl. “De kangoeroe” uit “Carnaval des animaux” van Camille Saint Saëns. Bij elke stap kan men het stuk best meerdere malen laten horen.

- Stap 1: herkennen en bespreken
 - a) herkennen:
“Welk dier wordt hier uitgebeeld?”
De kleuters kunnen kiezen uit prenten van verschillende dieren.
“Hoe beweegt het dier?”
Mogelijkheden: stappen, zwemmen of springen.
 - b) bespreken:
“Hoe ziet een kangoeroe er uit? Waar zit de babykangoeroe?”
- Stap 2: leren kennen (en inzicht)
 - a) “De kangoeroe springt niet de hele tijd. Soms kijkt hij rond om te zien of er geen gevaar is. Tenslotte wordt hij moe en gaat slapen.”
De kleuters beelden dit zittend uit tijdens het luisteren. Hun aandacht wordt gevestigd op verschillen in tempo, ritme en geluid.
 - b) Een volgende keer wordt bij het beluisteren van het muziekstuk visueel ondersteund, bv. met kaartjes of tekeningen. Zo vinden ze de vorm van het stuk.
- Stap 3: beleven (via beweging, dramatiseren, tekenen, ...)
 - a) vrije uitbeelding: de kleuters zijn de kangoeroe en springen, kijken, slapen zoals de muziek het aangeeft.
 - b) verfijning:
“Hoe springt de kangoeroe?”
Meer details worden aangebracht in de uitbeelding, nieuwe elementen in het verhaal, ...
- Stap 4: het verwerken (is niet steeds noodzakelijk)
 - a) De kleuters beelden het verhaal uit zonder muziek (bevorderen van het innerlijk geheugen).
 - b) Het verhaal wordt in een andere volgorde uitgebeeld: bv. eerst slaapt de kangoeroe (variëren).
 - c) De gedragingen van de kangoeroe worden op andere instrumenten (klankstaven, slagwerk) weergegeven, al of niet met beweging.

■ DIDACTISCHE TIPS

- Een **perfecte** geluidsopname is noodzakelijk, liefst gebruiken we cd-kwaliteit. Daarbij hoort ook een behoorlijke installatie.
- Kies korte (max. 2 minuten), prettige en herkenbare stukjes. Wees kritisch indien bewerkingen worden gebruikt. Enkel smaakvolle en muzikaal verantwoorde bewerkingen zijn geschikt.
- Het beluisteren wordt grondig voorbereid: we hebben ons de muziek “eigen” gemaakt. We kunnen er de belangrijkste muzikale karakteristieken uithalen, want in functie daarvan wordt de activiteit opgebouwd.
- Het globale van het muziekstuk moet steeds bewaard blijven. Het beluisteren van een muziekstuk wordt **nooit** onderbroken of gecommuniceerd. Indien de lengte of de opdracht dit vereisen, zet men de muziek stil (niet bruusk, maar “fade out”) **na een muzikale zin**. Laat een stuk meerdere malen horen, als de kleuters het gevraagde niet gehoord hebben.
- Zowel de kleuters als wij **praten niet** tijdens het beluisteren (behalve wanneer het muziekstuk als achtergrond dient voor een verhaal). Wij luisteren aandachtig mee.

4. WERKEN MET INSTRUMENTEN

■ WELKE INSTRUMENTEN GEBRUIKEN WE?

• Lichaamsinstrumenten

Tijdens het vrij spel, nabootsingsspelen, bewegingsexpressie, ... ontdekken kleuters talrijke mogelijkheden om met hun lichaam geluiden te produceren. Het voordeel van deze instrumenten is dat ze steeds bij de hand zijn, zodat ze kleuters aanzetten tot creatief zoeken naar andere geluidsvarianten.

- maken van autogeluiden: een ongeluk nabootsen
- het wenen van een pop nabootsen
- “Spelen op de bellen”, “Ding Dong” p. 89 (maar enkel lichaamsinstrumenten gebruiken)
- “’t Is donker in de straat”, “Ding Dong” p. 145

• Vindinstrumenten

Deze instrumenten, al dan niet uit de natuur, kunnen een specifiek geluid voortbrengen bij manipulatie. Ze worden vooral op occasionele momenten gebruikt en/of opgemerkt.

- natuurwandeling: ritselende bladeren, krakende takken, de wind, lopen op kiezels, ...
- huishoudelijke activiteit: klinkende potten, draaiende mixer, boter sist in de pan, kokend water, ...
- bewegingsopvoeding: vallende blikjes, omgeworpen blokken, schuiven van matten, ...

• Zelfgemaakte instrumenten

Dit zijn instrumenten louter gemaakt om specifieke geluiden te creëren en om er individueel of samen mee te experimenteren. Het spreekt voor zich dat dit experimenteren niet alleen in muzikale activiteiten aan bod kan komen.

- taalactiviteit: we praten over gevoelens, bv. "Waar denk je aan als je dit geluid hoort?"
- bewegingsopvoeding: bij het horen van het schudbusje gaan alle kleuters zitten; horen ze kroonkurken rinkelen, dan gaan ze liggen
- verhaal: de kleuters maken gepaste geluiden bij verschillende fragmenten

• Bestaande instrumenten

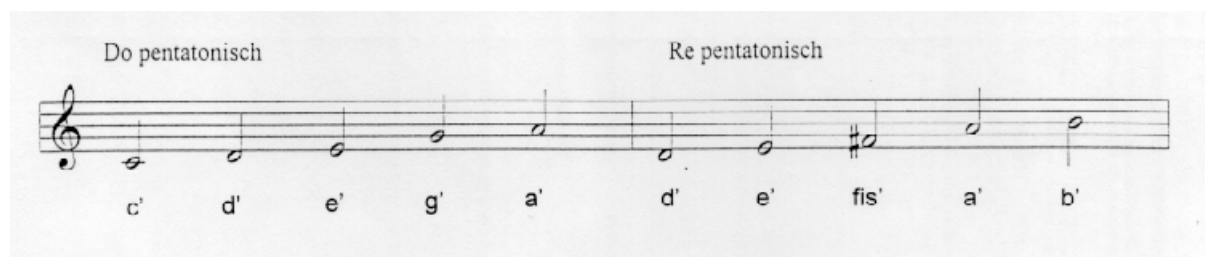
zonder specifieke toonhoogte:

hiertoe behoren de instrumenten die een ondefinieerbaar geruis of geluid kunnen voortbrengen, nl. de claves, de woodblock, de kleine trom, de maraca's, de rasp, de zweep, ...

met toonhoogte:

in de kleuterschool beperken we dit tot de klankstaven. Wij en/of de kleuter(s) kunnen liedjes, ritmes, spreekteksten, ... begeleiden of improviseren op één of meerdere klankstaven uit de pentatonische reeks.

De pentatonische reeks bevat geen halve tonen, waardoor de begeleiding altijd harmonieus klinkt. Best gebruikt men "re pentatonisch". Het lied moet dan ook in re groot staan, omdat het natuurlijk stembereik van kleuters ligt tussen re (= d') en si (= b'). Eventueel moet men het lied transponeren naar re groot (zie "stemvorming en zingen" - de opbouw van het repertorium).

■ GEBRUIK

Naast het occasioneel gebruik, kunnen ook alle voorkomende instrumenten een begeleidende of improviserende functie krijgen. Bij het begeleiden of improviseren is het echter wel aan te raden doeltreffend en stapsgewijs te werken. In een eerste fase begeleiden of improviseren we zelf. Daarna is het de beurt aan de kleuters, eerst individueel en later in groep.

■ DIDACTISCHE TIPS

- Denk er aan dat al deze instrumenten op occasionele momenten aan bod kunnen komen en in diverse activiteiten kunnen worden geïntegreerd.
- Instrumenten zijn duur. Laat de kleuters beseffen dat ze met respect moeten worden behandeld.
- Let op het juiste gebruik van elk instrument en dus ook op de lichaamshouding en ademhaling van de kleuters.

- De klank van instrumenten is mooi om naar te luisteren. Zorg er dan ook voor dat ze een esthetisch geluid voortbrengen.
- Niet om het even welk instrument is geschikt voor om het even welk geluid. Het gekozen instrument moet overeenstemmen met het karakter van het geluid dat wordt gemaakt.

Bv. “stenen” om de stappen van de olifant te laten horen, “stokjes” voor de tikkende regen, ...

5. IMPROVISEREN

■ WAT VERSTAAN WE ONDER IMPROVISEREN?

Wie het jonge kind bekijkt en beluistert terwijl het opgaat in zijn eigen spel of verdriet, blijheid of boosheid uitdrukt, kan vaststellen dat het over enorm veel fantasie beschikt. Het kind experimenteert en improviseert voortdurend: het bootst geluiden na, maakt melodietjes, beweegt spontaan en zingt hele verhalen. Hierbij worden de handen, de voeten, de vingers en allerlei voorwerpen gebruikt als ritmische ondersteuning.

Daarom is het van groot belang dat elke kleuter op school ruime kansen krijgt om zich op zijn eigen manier te blijven uiten en steeds nieuwe mogelijkheden kan ontdekken door te experimenteren.

Zinvol kunnen reageren op de muzikale uitingen van de kleuters is dus essentieel. Als iedere improvisatie op “goed of fout” wordt beoordeeld zal dat vooral remmend werken. Toch is het ook niet goed als we genoeg nemen met de eerste de beste uiting. Steeds weer zullen we ons moeten afvragen of de uiting van elke individuele kleuter niet kan worden verfijnd op gebied van:

- zuiverheid van het zingen;
- stem- en taalgebruik;
- hantering van het instrument;
- toepassing van de vorm;
- beweging;
- ...

■ GEZONGEN IMPROVISATIE

De gezongen improvisatie kan al dan niet verbonden zijn met motoriek. Deze vorm van improvisatie komt ook voor in het dagelijkse leven: zingen op tekst, op tralala, neuriën, fluiten, ...

- **In verhaalvorm of bij rollenspel:** een situatie of een verhaal zetten aan tot improvisatie.

zingen in de badkamer, een wiegeliedje zingen voor pop

- **Naar aanleiding van een liedje:** het lied zet aan tot gezongen improvisatie.

Na het zingen van "Moriaantje zo zwart als roet" ("50 kleuterliedjes", nr. 11) mag de kleuter rondwandelen in de klas en "zomaar wat" zingen. Door het pronken met de paraplu wordt het kind tot improviseren aangezet.

- **Nabootsing van muziekinstrumenten:** de klank en de manier van spelen nabootsen. Wel zorgen we ervoor dat de klanknabootsing door de kleuters zelf verzonnen worden. Het is immers een improvisatie.

Uit "Ding Dong": "Kermis" (p. 176). De kleuters kunnen bv. een fluit of een klokkenspel nabootsen.

- **"Jabbertalk":** zich uiten in klanken die geen betekenis hebben, maar waarvan de intonatie toch vraag- en antwoordspel mogelijk maakt. In het begin mag er gesproken worden, daarna accepteren de kleuters dat de improvisatie wordt gezongen.

Uit "Pim, pam, peus 2": "Innapolletta" (p. 26).

- **Rondo-improvisatie:** een kort kleuterlied, in ééndelige liedvorm (als rondo-thema A) wordt door de hele klas gezongen. De coupletten (B, C, D, ...) worden geïmproviseerd. Door het muzikaal aanvoelen zal de kleuter tijdens zijn improvisatie rekening houden met de lengte van het voordien gezongen thema.

Uit "50 kleuterliedjes": "Rikke tikke toke" (nr. 5), "Inplantona" (nr. 14) en "Un dun dip" (nr. 15).

■ BEWEGINGSIMPROVISATIE

Wij of een kleuter improviseren, de kleuters reageren hierop met vrije bewegingen, al dan niet gebonden aan bepaalde opdrachten, maar in eigen expressievorm. Gebruik van materiaal (stokjes, ballen, linten, ...) is daarbij heel goed mogelijk.

- **Bewegingsimprovisatie met het lied als uitgangspunt:** het muzikale gegeven is bij de kleuters bekend en wordt steeds herhaald. Hierbij zullen we erover waken dat de vrije uitbeelding geen vaste spelvorm gaat worden. We kunnen verschillende vormen onderscheiden:

- 1) het lied als achtergrond voor de bewegingsimprovisatie: de improvisatie is geheel vrij en niet gebonden aan de tekst;

Uit "50 Kleuterliedjes": "Lierom larom lepelsteel" (nr. 20), "Zo gaat de molen" (nr. 24) en "Alle klokken luiden" (nr. 34).

- 2) de tekst geeft aanleiding tot de beweging;

Uit "Ding Dong": "Bij de bakker op de hoek" (p. 236).

- 3) nabootsingsspelletje: de vrije bewegingsimprovisatie van één kleuter wordt overgenomen door de anderen;

Verschiede genres van muziek worden aangeboden. De kleuters staan in een kring en het "middenkind" beweegt op de muziek met een lint. De andere bootsen na.

- 4) rondo-improvisatie: in de wisselende gedeelten worden zowel de beweging als de melodie geïmproviseerd;

Uit "Pim, pam, peus 1": "Lentelied" (p. 43).

- 5) vrije improvisatie in het speellied: tijdens het improviseren is er geen muziek. Als de beweging het zingen te sterk belemmert, dan wordt de klas in twee

groepen verdeeld. De ene groep zingt terwijl de andere groep bewegingen improviseert en omgekeerd. Het liedje moet eerst goed gekend zijn eer men overgaat tot de motorische vorm, anders sluipen er foutjes in.

Uit "50 Kleuterliedjes": "Sjok, sjok, sjok" (nr. 44).

- **Vrije improvisatie met beweging:** gezongen improvisatie waarbij gebruik wordt gemaakt van de ruimte. Verschillende vormen:

- 1) de lengte van de muzikale zin wordt bepaald door de af te leggen afstand;

Alle kleuters slapen. Al zingend gaat de kleuteronderwijzer(es) rond en wekt één kleuter. Daarna mag deze kleuter al zingend naar een andere toegaan en hem wekken. De eerste kleuter gaat bij de kleuteronderwijzer(es) zitten, de tweede gaat een derde wekken.

- 2) de weg en de manier van bewegen zijn vrij, de muziek en de beweging moeten overeenstemmen met elkaar;

Tijdens het lopen naar het midden van de kring met een ritmestokje, wordt de voorzin gezongen (stokjes worden in figuurvorm gelegd). Tijdens het teruglopen naar de plaats wordt de nazin geïmproviseerd.

- 3) de voorzin wordt door één kleuter al zingend geïmproviseerd, terwijl hij een bepaalde weg aflegt. Een andere kleuter legt precies dezelfde weg af en improviseert de nazin;

- 4) ritmische klapvorm: na de gesproken klapvorm, beweegt één kleuter zich al zingend door de ruimte, om precies op tijd weer terug te zijn voor de nieuwe inzet voor het klapspel.

Appel, appel, appel, peer, ... appel, appel, appel, pruim.

■ TEKSTIMPROVISATIE

Ook deze eenvoudige vorm willen we bij de improvisatie inschakelen. In de eerste plaats omdat deze tekstveranderingen moeten aansluiten bij het muzikale gegeven (ritme en metrum) en in de tweede plaats omdat hier sprake is van eigen bedenksel, een eigen vrije uiting.

Volgende vormen kunnen aan bod komen:

- **vervanging van één woord;**

Uit "50 Kleuterliedjes": "Rikke tikke toke" (nr. 9).

- **vervanging van enkele woorden;**

Uit "Pim, pam, peus 1": "In de wei" (p. 11).

- **vervanging van een hele zin.**

Uit "50 Kleuterliedjes": "In plantona" (nr. 14).

■ RITMISCHE IMPROVISATIE

We maken onderscheid tussen:

- **vocale improvisatie:** gesproken met de stem;

Zo bv. met de tong klakken, werken met klankgrepen, ...

- **instrumentale improvisatie.**

Zie de gegevens van de rubriek “werken met instrumenten”.

■ MELODISCHE IMPROVISATIE

We kunnen volgende vormen onderscheiden:

- **vocale of gezongen improvisatie;**

Hiervoor verwijzen we naar de rubriek “stemvorming en zingen”.

- **instrumentale improvisatie.**

We verwijzen hiervoor naar de rubriek “werken met instrumenten”.

■ DIDACTISCHE TIPS

Wij kunnen volgende hulp bieden aan kleuters die openstaan voor improvisatie:

- creëer een rustige en vertrouwelijke sfeer;
- zorg ervoor dat allerlei instrumenten en attributen klaarliggen;
- improviseer zelf op allerlei momenten;
- maak de groep attent op de spontane improvisatie van een kleuter;
- bedenk zinvolle en fantasierijke improvisatie-opdrachten;
- breng voldoende variatie: improvisatie van zowel beweging als tekst, melodie of ritme;
- geef duidelijke instructies: “Nu gaan we *bewegen* op *deze* muziek!”;
- gebruik attributen die de fantasie van de kleuter stimuleren: linten, kaboutermuts, ...;
- zorg voor een goede organisatie: “Is er voldoende ruimte, liggen de materialen klaar?”.

Drama

■ WAT VERSTAAN WE ONDER DRAMATISCHE EXPRESSIE?

Dramatische expressie is:

expressie door woord en gebaar.

Centraal staan:

zowel het lichaam als expressiemiddel als de creatieve omgang met taal.

Dit omvat:

taalexpressie

het creatief omgaan met taal

bewegingsexpressie
(dansexpressie, mime)

het lichaam als expressie-
middel

Dramatische expressie is een spel met het lichaam, de stem en woorden.

Het is ook een spel: - met de werkelijkheid of met wat de persoon zelf of zijn omgeving inbrengen;

- om de eigen gevoelens, ervaringen, zienswijzen en fantasieën uit te beelden en vorm te geven;

- om *in* het spel andere gedragingen (én oplossingen?) te ontdekken die men in de realiteit niet kan uitproberen of niet durft uitproberen omdat ze “ongewoon” zijn.

■ WAAROM DRAMATISCHE EXPRESSIE?

Dramatische expressie verrijkt zonder twijfel ons/onze:

- **fantasie:** wat we ons allemaal kunnen voorstellen (zonder dat het er echt is);
- **taal:** we leren onze taal (zowel met woorden als met het lichaam) genuanceerd hanteren;
- **concentratievermogen:** de aandacht bij het gebeuren houden;
- **“levenskijk”:** hoe we de omgeving beheersen en er tegenaan kijken (en: kinderen beleven enorm veel plezier aan het spel);
- **sociale en relationele eigenschappen:** in groepsspel leren we zelf functioneren in een groep (we treden met anderen in contact) en anderen accepteren.

Simon, Nabela en Gregory spelen in de poppenhoek. Simon is ziek en wordt door mama Gregory in bed gestopt. Dokter Nabela komt langs, onderzoekt de zieke en schrijft een drankje voor.

- Fantasie: je bent geen echte dokter, maar je kan je wel inbeelden hoe die zich gedraagt, wanneer hij een ziek kind onderzoekt.
- Taal: mama legt met bezorgde stem aan de dokter uit dat haar zoontje veel koorts heeft.
- Concentratievermogen: de zieke luistert aandachtig naar de dokter.
- "Levenskijk": doen *alsof* je ziek bent of eens in de huid van de dokter kruipen, geven je een heel ander zicht op "ziek zijn".
- Sociale en relationele eigenschappen: de drie kleuters beelden, elk op hun manier, sociaal sterk verschillende rollen uit en spelen tegelijk op elkaar in.

■ ONTWIKKELINGSLIJN

Voor kleuters is dramatische expressie geen nieuwe activiteit: ze spelen vanzelf "toneel" wanneer ze de handelingen van de kapper nabootsen of naspelen wat ze op televisie gezien hebben. Een kind bezit een natuurlijk imitatievermogen en het **rollenspel** (of fictiespel) beleeft in de kleuterfase zijn hoogtepunt. Door uit te beelden wat hij in de werkelijkheid heeft ontdekt, verwerkt de kleuter de mogelijkheden uit de omgeving op een dynamische en tastbare manier. Wat in het echt niet kan (of mag), wordt in de fantasie mogelijk. Zo kan hij onbepaald spelen met alles wat hij zich kan voorstellen en telkens als het nodig is de werkelijkheid naar de fantasie omtoveren. We kunnen, samen met Bladergroen (1964), volgende evolutie schetsen.

1. Imitatiedrang

Van bij de geboorte is de aangeboren imitatiedrang van kinderen duidelijk. Hierdoor leert het kind essentiële gedragingen zoals lachen, praten, stappen, tekenen, ...

2. Zelfimitatie

Handelingen die succesvol zijn, leiden tot zelfimitatie (functiespel). Zo kan het kind allerlei vaardigheden (bv. klanken voortbrengen) oefenen.

3. Imitatie van anderen

- De anderen uit de omgeving zijn nog interessanter om na te doen: een kleuter die met een boodschappenkar rijdt, juf die poppenkast speelt, ... In het begin is die "weerspiegeling" nog **zinledig** en herhaalt het kind steeds één of meerdere **losse** fragmenten uit de situaties.
- Geleidelijk aan zal het kind zich bewust worden van de betekenis en de samenhang van de verschillende facetten van de situatie of de handeling die het imiteert. De imitatie krijgt nu een **zinnvolle** betekenis.
- Deze zinnvolle imitatie leidt tot het "innerlijk ervaren" van de betekenis. De kleuter bootst het vliegtuig niet alleen na, hij *is* ook een vliegtuig. Wanneer hij menselijke handelingen naspeelt, kan hij ook de achterliggende betekenis, bedoeling en emoties ervaren, en zich met de personen **identificeren**. Wat de kleuter "nadoet" wordt nu "naleven".

- De identificatie en **rolvertolking** groeien naar vorm en inhoud, en worden steeds meer gedifferentieerd.

4. Creatieve vormgeving

Uiteindelijk zal de kleuter volop zijn creatieve mogelijkheden gebruiken om situaties of personen op een persoonlijke en originele manier uit te beelden.

■ VIER ELEMENTEN

Dramatische expressie bevat vier elementen (Moore en Stolk, 1980) die de basis vormen voor alle dramatische activiteiten.

- **Bewegingen of handelingen:** de kleuters beelden hun ideeën door middel van hun lichaam uit. Ze leren hun bewegingen doordenken, beheersen en ze op een creatieve manier gebruiken.

☞ Als kleuters nog geen ervaring hebben met dramatische expressie, begin je best met heel eenvoudige activiteiten: vingeroefeningen (versjes en liedjes), bewegingsspelletjes, afgebakende pantomime-oefeningen, gedichten en verhalen waarop de kleuters kunnen bewegen.

- **Ruimtelijk en zintuiglijk bewustzijn:** de kleuters worden zich meer bewust van de ruimte waarin ze bewegen en alles wat ze waarnemen.

☞ Veel bewegen in verschillende ruimtes op een gevarieerde manier helpt om vlot en zelfzeker in een ruimte te bewegen.

Via een gedetailleerde waarneming kan het voorstellingsvermogen, waaruit je put bij het uitbeelden, zich uitbreiden. Dit kan worden geoefend aan de hand van allerlei zintuiglijke spelletjes zoals raden van geluiden, betasten van voorwerpen in voeldoos, snuiven van geurdozen, ...

- **Emotionele houding en gedrag:** door het uitbeelden van veel verschillende rollen, personen en situaties ervaart de kleuter op een intense manier en “aan den lijve” gevoelens en gedragingen van zichzelf én van anderen. Wanneer hij via een rol in de huid van een ander kruipt, helpt dat om zich bewust te worden van zijn gevoelens (en gedachten) en om erachter te komen “waarom hij zo reageert”. Na reflectie een rol opnieuw spelen, geeft hem ook de kans zijn gedrag en spel bij te sturen. Samen met de geleidelijke afbraak van het egocentrisme kan ook het empathisch gevoel worden gestimuleerd.

☞ Hannes speelt het eendje dat wegliep en Antonio de mama die het zoekt.
“Hoe voelt Hannes zich? En mama?”
Een hoogoplopende ruzie op de speelplaats wordt in de klas “nagespeeld”. Beide kleuters spelen ook elkaars rol.

- **Verbale communicatie:** de kleuters proberen de verbale expressiemogelijkheden uit die een bepaalde situatie met zich meebrengt: ze spreken en luisteren.

☞ bij een verhaal passende geluiden maken, een telefoongesprek voeren in de huishoek, de kleuters spelen poppenkast, ...

■ DRAMATISCHE EXPRESSIE IN DE KLAS: GEEN HOKJE APART!

Dramatische expressie is geen opzichzelfstaande activiteit. Ze kan gemakkelijk in combinatie met taal, wereldoriëntatie en andere muzische activiteiten worden gebruikt. Bovendien kunnen heel wat situaties vaak de aanleiding zijn voor een *klein dramatisch moment*.

de uitbeelding van een trein, de armbewegingen van een agent op het kruispunt, een boos optreden van de juf, een vriendje komt thee drinken in de huishoek, de woorden van een fee in een sprookje, ...

■ MOETEN ALLE KLEUTERS MEEDOEN?

De kleuter kan op verschillende manieren aan een dramatische activiteit of een dramatisch moment(je) deelnemen: als (geconcentreerde) speler;
als (aandachtige) toeschouwer;
als (attente) criticus.

Belangrijk bij iedere vorm van creativiteit is dat de kleuter zich uitgenodigd voelt. Bedenk echter dat het karakter én het niveau van de participatie kunnen verschillen naargelang van zijn interesse voor het onderwerp, zijn stemming, zijn vertrouwen, zijn behoefte, ...

■ HEB IK ER WEL DE TIJD VOOR EN KUNNEN MIJN KLEUTERS DAT?

Natuurlijk! Drama is beslist meer dan “een stukje opvoeren”. We lassen een scala van doelbewust gekozen voorbereidende dramatisatie-oefeningen in én pikken in op situaties die zich in de klas spontaan voordoen. Zo leren de kleuters beetje bij beetje vertrouwen op hun eigen creatieve mogelijkheden.

☞ We prikkelen het beeldend vermogen bv. door spelletjes waarbij een dagelijkse handeling wordt uitgevoerd zonder concrete voorwerpen: doen alsof je een sapje drinkt, alsof je je wast, alsof je je beer te slapen legt, ... Ook spelletjes met afzonderlijke lichaamsdelen zijn hier geschikt zoals kwaad worden met je voeten, dag zeggen met je handen en armen, ...

Het is belangrijk te zorgen voor gevarieerde speelimpulsen en kleuters ervaringen te laten opdoen met het rollenspel, bv. in de winkel, de huishoek, de speelzaal, de poppenhoek, ... Als we geregeld een dramatisch moment in onze (taal)activiteiten inlassen, zullen kleuters ook gemakkelijker tot spelen komen als hun dat wordt gevraagd. Stel vooral zelf van bij de eerste pogingen geen te hoge verwachtingen!

■ LEER HET KIND ZICHZELF TE ACCEPTEREN

Kinderen hebben het nogal eens moeilijk om zichzelf en hun eigen beperkingen te aanvaarden. Daarom is het van belang hen positief te benaderen, waarderend op te treden en begrijpend te reageren. Het is nogal logisch dat we hun pogingen accepteren, de positieve aspecten benadrukken en aandacht hebben voor de moeilijkheidsgraad van onze vraag. Kleuters die deze houding voelen, zullen eerder geneigd zijn zich “bloot te geven” dan wanneer ze bang zijn om op hun “fouten” gewezen te worden. Uiteraard kunnen we het kind een gevoel van veiligheid en vertrouwen bieden door zélf mee te spelen!

Als we dan toch moeten optreden omdat bepaalde gedragingen onaanvaardbaar zijn, wijzen we altijd bepaalde *gedragingen* of *handelingen* af, en *niet het kind*. De kleuter moet beseffen dat *hij* niet wordt afgewezen, maar dat wat hij doet, in goede banen moet worden geleid.

■ GOEDE ONDERLINGE RELATIES

Door in groepsverband creatief om te (durven) gaan met taal en met het lichaam bevorderen we niet alleen de individuele ontwikkeling van de kleuters, maar ontwikkelen we ook een groepsgeest. Door samen te werken, samen te streven naar een betere oplossing voor een probleem, elkaar te accepteren, samen na te denken over de beste plaats om iets te spelen, ... worden de onderlinge relaties tussen de kleuters sterk verbeterd. (cf. leergebied wereldoriëntatie, domein mens)

■ WIE, WAAR, WAT, WANNEER EN WAARMEE?

Wanneer we een kind uitnodigen om een rol te spelen, bieden we het houvast door (samen met hem) een spelwerkelijkheid te creëren.

We helpen het kind om zich in een rol in te leven door aandacht te schenken aan volgende aspecten:

- **wie:** de rol inhoudelijk invullen door het personage concrete kenmerken te geven;

Prins IJzervreter is slim, dapper en handig. Hij wil Prinses Wijsneus graag veroveren. ("Prinses Wijsneus", Babette Cole)
- **wat:** de situatie concretiseren, zo bv. aan de hand van volgende vragen: "Wat gebeurt er? Wat is de kern van de situatie? Waar gaat het over?";

Prinses Wijsneus wil niet trouwen en bedenkt allerlei moeilijke proeven.
- **wanneer:** het begin en het einde van het spel vastleggen en daarna de actie ertussen invullen;

We beginnen wanneer Prins IJzervreter aanbelt en het spel stopt wanneer ze hem een zoen geeft en hij in een pad verandert.
- **waar:** de ruimte waarin het gebeuren zich afspeelt en eventueel gebruik van decor of andere afgrenzing;

We gebruiken de speelzaal die we hebben verdeeld (met doeken) in het kasteel van Prinses Wijsneus en het park er rond.
- **waarmee:** de attributen en kleding (eventueel schmink).

Prins IJzervreter draagt witte handschoenen en kepie. Hij heeft een sabel aan een riem. Hij geeft haar een ruiker bloemen.

■ HET TOTAALSPEKTAKEL: DRAMA OP DE SCÈNE

Vandaag de dag is er een groot aanbod aan kleuteractiviteiten in theaters en culturele centra: van het klassieke poppentheater via figurenpoppenspel tot totaaltheater. We kunnen eerst zelf gaan kijken (try-out voorstellingen), de brochures van de culturele centra (bij het begin van een schooljaar) raadplegen of documentatie aanvragen bij de gezelschappen. Ook de recensies in kranten en tijdschriften bieden hulp om een geschikte keuze te maken.

☞ Sommige gezelschappen geven tips voor activiteiten die je voor het theaterbezoek of als verwerking kan inrichten. Je kan met de kleuters ook vooraf een bezoek brengen aan het "theater", de scène, de coulissen, ... of het prentenboek "Klip, klap, theater" (Eva Johanna Rubin, 1996) inkijken.

Willen we kinderen hun dramatische mogelijkheden ten volle laten benutten, dan moeten we hen geregeld in contact brengen met de wondere wereld van het theater. Daar, in een (totaal)spektakel van beeld, dans, beweging, taal en muziek, kan het kind genietend zijn fantasie de vrije loop laten.

Beweging

■ WAT VERSTAAN WE ONDER BEWEGINGSEXPRESSIE?

Bewegingsexpressie is:

het lichaam creatief gebruiken om indrukken en gevoelens tot uitdrukking te brengen.

Centraal staan:

- het lichaam als expressiemiddel
 - spontane bewegingen;
 - gedeeltelijk gestructureerde bewegingen;
- het lichaam reagerend op geluidsbronnen.

Bewegingsexpressie omvat:

- **mime:** een samenspel van het kind met een **ingebeeld** voorwerp. Het kind gebruikt enkel zijn eigen lichaam om uitdrukking te geven aan wat het heeft beleefd;
- **dans:** een lichamelijke uitingsvorm van gevoelens op de maat van muziek;
- **vrije en ritmische bewegingen:**
 - * vrije bewegingen: het vrij vormgeven aan ervaringen en gevoelens via het eigen lichaam, met of zonder materiaal. Deze vormgeving hangt af van de psychomotorische ontwikkeling van het kind (lichaams-, ruimte- en tijdsperceptie);
 - * ritmische bewegingen: een systeem van lichamelijke bewegingen waarbij het ritme de leidende functie heeft;
- **non-verbale communicatie** (zie domein drama).

Net als bij dramatische expressie is bewegingsexpressie vooral een spel met het lichaam. Maar voor we een beleving kunnen uitdrukken met ons lichaam, moeten we dit eerst heel bewust hebben waargenomen en opgenomen in onszelf. Expressie vraagt dus om een **bewust contact** van alle zintuigen met onze leefwereld.

Depla stelt: "Je eigen leefwereld en alles wat daarmee samenhangt in je lichaam overnemen, be-dansen, is een heel intense manier om er mee bezig te zijn. Alles wordt van binnenuit beleefd. Letterlijk aan den lijve ervaren. Dikwijls ga je de dingen dan anders zien, intenser."

Als we - ook in bewegingsexpressie - aansluiten bij de dagdagelijkse ervaringen van de kleuters of die weer wakker maken, leren we hen bewuster omgaan met hun leefomgeving, ook met heel "gewone" dingen.

■ WAAROM BEWEGINGSEXPRESSIONE?

Bij bewegingsexpressie zijn we zo heerlijk vrij. We kunnen wat we maar willen in elke gewenste maat en kleur te voorschijn toveren. Nooit stelt zich het (materiële) probleem “dat kunnen we niet maken, dus dat kunnen we niet spelen”! De wereld van de verbeelding is grenzeloos. Bewegingsexpressie heeft een positieve invloed op een aantal aspecten.

• **Psychomotorische ontwikkeling:**

- op een speelse manier veelzijdig leren bewegen: ontdekken wat ze allemaal kunnen en niet kunnen met hun lichaam. Deze mogelijkheden en beperkingen gaan beheersen en differentiëren;
- zelfbewuste lichamelijke: volgens eigen tempo en mogelijkheden bewegen, en het eigen lichaam en dat van anderen aanvaarden als gewoon, vertrouwd en waardevol;
- het eigen lichaam leren gebruiken als communicatiemiddel.

• **Bewustwording:**

- een basishouding ontwikkelen van bewust omgaan met de omgeving;
- betrokkenheid bij alledaagse ervaringen en gebeurtenissen zodat ze intens worden beleefd;
- die intense beleving leren vormgeven met lichamelijke beweging;
- bewust worden van het eigen lichaam als een organisch geheel waarin alle lichaamsdelen met elkaar verbonden zijn.

• **Creativiteit en initiatief:**

- openstaan voor vernieuwing: spontaan zoeken naar nieuwe dingen, de eigen fantasie durven aanspreken en initiatief durven en kunnen nemen;
- constructief omgaan met indrukken en ervaringen, zodat de beleving een vorm krijgt en uitgedrukt wordt door lichaamstaal.

• **Samenwerking en communicatie:**

- leren om met elkaars lichaamstaal bezig te zijn en op elkaar in te spelen;
- aandacht hebben voor de duidelijkheid of verstaanbaarheid van de beweging van het eigen lichaam en dat van anderen;
- sociale regels hanteren zoals overleg plegen, afspraken maken, leiden en volgen, verschillende meningen verzoenen, ...

• **Emotionele ontwikkeling:**

- uitleven van emoties en afreageren van spanningen;
- komen tot innerlijke rust;
- de eigen beleving durven uiten tegenover anderen: uit het eigen isolement treden;
- zich een plaats toekennen in de groep zonder zijn eigenheid te verliezen;
- elke inbreng waarderen en zeker niemand uitlachen.

■ OPBOUW VAN ACTIVITEITEN BEWEGINGSEXPRESSIONE

Bewegingsexpressie is een spel met het lichaam. Dit spel is altijd de uitdrukking **van de kleuter zelf**. Dat kan van alles zijn: bewegingslust, een gevoel, een gedachte, een ervaring, muziek, ... Het is het resultaat van zijn persoonlijke interpretatie van ervaringen uit het dagelijks leven, beelden, geluidsbronnen, ... dat hij uit via beweging. De expressie is bovendien steeds emotioneel geladen.

Bij de opbouw van een expressie-activiteit of een bewegingsmoment zijn twee invalshoeken mogelijk:

- starten vanuit een **beweging**

concrete uitwerking:

- * oog-handcoördinatie we gooien de ballon in de lucht
- * springen we zijn kikkers
- * evenwicht we lopen over de boomstronk

- starten vanuit een **inhoud**

concrete uitwerking:

- * een gebeurtenis we gaan naar het strand
- * een muzikaal thema "Aquarium" uit "Carnaval des Animaux" van Camille Saint-Saëns
- * een verhaal "We gaan op berenjacht" (Helen Oxenbury en Michael Rosen)

De basis voor beide kan zijn (Depla, 1983):

- **beeldend**

"*Wat zie ik? Hoe druk ik dat uit in beweging?*"

De meeste natuurverschijnselen zoals de wind, de wolken, de regen, ... zijn een dankbare inspiratiebron. Maar ook vormen, tekeningen, kledij, maskers en andere concrete voorwerpen zoals kranten, pluimen, lakens, dozen, ... lokken beweging uit.

- **muzikaal**

"*Wat hoor ik? Hoe druk ik dat uit in beweging?*"

Muziek (ook zelf verzonnen), de klank van (al dan niet zelfgemaakte) instrumenten, ritmes, geluidssterkte, ... bieden aanknopingspunten tot expressie.

- **dramatisch**

“*Wat gebeurt er?* Hoe druk ik dat uit in beweging?”

Een gebeurtenis (feest, ruzie, ...), een gevoel, een poppenkast, (prenten)verhalen, toneel, ... zetten aan tot bewegingsexpressie.

■ VORMGEVING BIJ BEWEGINGSEXPRESSIE

Bij vormgeving wordt de **bewegingskwaliteit** benadrukt en niet zozeer het uitbeelden (of herkenbaar maken).

Zo kan men een vis *uitbeelden* wanneer men zigzagt door de zaal. Maar men kan hem ook *vormgeven* door met het lichaam te draaien, te spartelen, de snelheid te variëren.

De aanzet tot het zoeken naar een eigen vormgeving, tot creativiteit in de beweging gebeurt door **bewegingsopdrachten**. In de praktijk komt het erop neer dat we de kleuters helpen om hun concrete leefwereld te vertalen in bewegingen. Dit proces van bewegingsvertaling hoeft zeker *niet directief* te gebeuren. Met een bewegingsopdracht openen we alleen de weg voor de kleuters om te experimenteren met hun mogelijkheden en hun verbeelding te laten werken: “*Hoe kan ik dwarrelen, buitelen, losrukken, opstijgen, ...?*”

Soms kunnen we een bewegingsopdracht voordoen (op verschillende manieren) om een uitleg te verduidelijken, met als enige bedoeling de **eigen bewegingsfantasie** van de kleuter een duwtje te geven.

■ ELEMENTEN VAN EEN BEWEGING

Hoe kunnen kleuters al hun bewegingsmogelijkheden ontwikkelen? Ze moeten leren alle **elementen** te bespelen die in een beweging kunnen voorkomen.

Hierbij maken ze gebruik van hun lichaam als materiaal:

- het totale lichaam: “Ik kan stappen, lopen, rollen, springen, kruipen, bevriezen, ...”;
- één of enkele lichaamsdelen bewegen: het hoofd ronddraaien, de benen buigen en strekken, de armen slingeren, ... of juist stilhouden;
- spelen met behoud, verlies of herstel van evenwicht;
- ademhaling: bv. uitademen zoals een lekke band die afgaat.

Volgens Laban bestaat iedere beweging uit drie elementen, die elk opnieuw onderverdeeld zijn in een aantal facetten. Door verschillende combinaties te vormen met deze elementen en hun facetten kunnen we een enorme variatie aan bewegingen ontwerpen.

- **De ruimte**

- * richting: de hoofdrichtingen zijn
 - voor- en achterwaarts
 - links en rechts
 - op- en neerwaarts
 - diagonaal

Door een opeenvolging en combinatie van hoofdrichtingen bekomen we een ruimtelijk bewegingspatroon.

In een kamer alle veren oprapen.
Een magneet trekt je aan je neus in alle richtingen.

- * lagen: we kunnen bewegen in drie lagen, nl. hoog, midden en laag

Met een denkbeeldige draad een spinnenweb weven, waarbij je de draad steeds op andere punten vastmaakt.

- * vorm: ronde of hoekige bewegingen, kleine en grote bewegingen, open of gesloten bewegingen, ...

In een doos zitten en eruit willen.

- **De tijd**

- * duur: kort of lang

Door de zaal bewegen zolang je de triangel hoort.

- * tempo: snel of langzaam

Door de zaal rennen of slenteren, versnellen of vertragen, ...

- * ritme: afwisselend huppelen, lopen, stappen, ...

- * maat: in 2, 3, of 4 tijden

- **De dynamiek**

Dat is de kracht of de spanningsgraad (gespannen of ontspannen) van de beweging. De dynamiek geeft een duidelijk karakter, een kwaliteit aan de beweging. Ze is ook afhankelijk van de sfeer, de omkadering die we rond de beweging willen scheppen. Naargelang de intentie van de beweging krijgt ze een ander karakter.

Je kan op allerlei manieren lopen: weglopen van iets dat je bang maakt, een berg oplopen, naar mama toelopen, ...

Op verschillende manieren stappen: waggelen, marcheren, strompelen, schrijden, glijden, ...

Een **voorbeeld** ter verduidelijking van de combinatiemogelijkheden van de elementen van een beweging: “*de paarden bewegen in de wei*”.

Door bewegingsopdrachten (zoals stappen, lopen, springen, rollen, draven, galopperen) kan men aan deze uitbeelding vormgeven of ze intenser maken. Deze bewegingsopdrachten kunnen snel, traag, hoog, laag, in een cirkel, zwaar, licht, groot, klein, hard, zacht, naar voor, naar achter, ... worden uitgevoerd.

- lichaam: stappen, lopen, ...
- ruimte: naar voor, naar achter (richting)
hoog, laag (lagen)
in een cirkel (vorm)
- tijd: snel, traag (tempo)
2 maal huppelen gevolgd door 3 maal stappen (ritme)
- dynamiek: hard, zwaar (spanning)
hard, licht (ontspanning)

Concreet kan dit geven: de paarden *springen* *hoog* over het hek;

↓ ↓
lichaam ruimte (lagen)

de paarden *lopen* *licht* en *snel* en draaien in het *rond*.

↙ ↓ ↘ ↓
lichaam dynamiek (ontspanning) tijd (tempo) ruimte (vorm)

■ MET MUZIEK?

Muziek is echt niet noodzakelijk bij elke bewegingsexpressie.

Als het vertrekpunt boeiend is, spreken de kleuters hun fantasie vanzelf aan en bewegen ze spontaan.

Wanneer we muziek als achtergrond gebruiken bij een bepaalde opdracht, proberen we die zo te kiezen dat ze de expressie stimuleert. Té specifieke muziek beperkt de bewegings-expressie. De muziek moet vooral aanzetten tot improvisatie met de eigen bewegings-mogelijkheden. Dat betekent dat vooral “life”muziek met (al dan niet zelfgemaakte) instrumenten is aangewezen.

■ TOESCHOUWER VAN DANS OF MIME OF BALLET ...

We kunnen kleuters ook laten genieten van dansuitvoeringen (tijdens theatervoorstellingen, op film, video of cd-rom), mime, ballet, bewegingsexpressie, ... Hierbij kan stilaan de aandacht worden gevestigd op het gebruik van het lichaam en de elementen van de beweging door de dansers.

2.7. EVALUATIE

Ontwikkelingsdoelen kunnen we enkel nastreven door ons aanbod en de daaraan gekoppelde doelstellingen aan te passen aan de mogelijkheden en de behoeften van elk kind.

Evaluatie in het kleuteronderwijs houdt dus in dat we ons aanbod en de concrete doelstellingen in vraag gaan stellen. Dit kunnen we door na te gaan wat de kinderen met ons aanbod doen en ons vervolgens af te vragen in welke mate dit overeenkomt met onze verwachtingen.

De bedoeling is een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de ontwikkeling van de individuele kleuter om doelgericht te kunnen handelen.

■ HANDELINGSGERICHT OBSERVEREN

Bij een evaluatie vertrekken we steeds van een gerichte **observatie**. Enerzijds is het de bedoeling samenhangende informatie over de **totale** persoonlijkheid van de kleuter te bekomen. De observatie moet ons helpen bij het plaatsen van het gedrag binnen een context van samenspelende, beïnvloedende factoren, zowel binnen het kind (gezondheid, aanleg, interesse, ...) als daarbuiten (milieu, gezin, ...).

Anderzijds proberen we aanwijzingen te vinden in functie van ons verder didactisch handelen.

- Via observatie krijgen we dus zicht op **de ontwikkeling van de individuele kleuters**. We willen weten hoe elk kind evolueert op cognitief, motorisch, dynamisch-affectief en sociaal gebied (hoofd - hart - handen). Zo zullen we **kleuters met sociaal-emotionele problemen en ontwikkelingsbedreigde kleuters vroegtijdig** kunnen **detecteren** in functie van extra begeleiding. Dit zal ons toelaten om werkelijk te differentiëren binnen onze didactische aanpak.
- Daarnaast willen we ook zicht krijgen op **de ontwikkelingswaarde van ons aanbod**. Dit zal blijken uit de kwaliteit van de activiteiten die de kleuters met dit aanbod ondernemen. Tegelijk proberen we aanknopingspunten te vinden voor een volgend aanbod in functie van de belangstelling van de kleuters en de kwaliteit van hun activiteiten.

Zowel in de kleuterklas als daarbuiten gebeurt observatie **permanent**. Het gaat als het ware om een “ingebouwde reflex” van de kleuteronderwijzer(es). Hij/zij heeft oog en oor voor het doen en laten van elke kleuter. Hij/zij schenkt aandacht aan zijn verbale en non-verbale gedragingen en de reacties van anderen op dat gedrag. Hij/zij probeert door te dringen in de hele leefwereld van het kind.

Ook allerlei vormen van zelfevaluatie door de kleuter zijn in dit kader belangrijk. Ze verschaffen de kleuteronderwijzer(es) belangrijke gegevens i.v.m. de ontwikkeling en het zelfbeeld van de individuele kleuter.

We denken hierbij aan:

- vertellen over zijn eigen tekening, hoe hij tot een bepaalde oplossing of een resultaat is gekomen of welke werkmethode hij heeft gevolgd;
- een waardeoordeel geven (bv. waarom hij iets mooi vindt ...);
- zelf controleren of hij een bepaalde opdracht correct heeft uitgevoerd (bv. heb ik alle prenten chronologisch geordend?);
- een vrije keuze maken bij opdrachten met een stijgende moeilijkheidsgraad, ...

Observatie is niet alleen een opdracht van de individuele kleuteronderwijzer(es), maar van het hele team. Uitwisseling van gegevens en overleg zijn onontbeerlijk.

■ REGISTREREN

Observatie is het middel om informatie te bekomen en **registratie** de manier om de bekomen gegevens schriftelijk vast te leggen.

De gegevens die we verkrijgen via de observatie gebruiken we enerzijds om te reflecteren op onze klaspraktijk. We zoeken **aanknopingspunten** om ons verder didactisch handelen in de juiste richting bij te sturen. De schriftelijke neerslag hiervan kan gebeuren binnen het luik evaluatie in de klasagenda, weekplanning, ...

Anderzijds registreren we de observatiegegevens om een beeld te krijgen van onze kinderen en in het bijzonder van de risicokinderen. Daarvoor is het gebruik van een **kindvolgsysteem** aangewezen. Het laat ons toe de observatiegegevens vast te leggen en te analyseren voor verdere begeleiding. De school bepaalt zelf welk volgsysteem zij wenst uit te bouwen binnen haar pedagogisch project.

De verkregen informatie kan uitgewisseld worden met collega's en ouders. Indien er speciale zorg nodig is, kan ze ook besproken worden met PMS, bevoegde professionelen of gespecialiseerde diensten.

2.6. MEDIA

*Opmerking: De minimale materiële vereisten zijn **vet** aangeduid en worden algemeen gehouden. Wat de wenselijke materiële vereisten betreft, dient elke school naargelang de behoeften en middelen zelf prioriteiten te stellen. Binnen de school moet iedereen gebruik kunnen maken van het aanwezige materiaal.*

■ INRICHTING EN UITRUSTING VAN DE KLAS

Om de ontwikkelingsdoelen na te streven is het belangrijk voor een rijk en uitdagend milieu te zorgen. De beschikbare ruimte wordt ingedeeld in uitnodigende **werk- en speelhoeken** met een ruim aanbod van materialen. Elke hoek heeft zijn specifieke inrichting en uitrusting. **Lage open kasten en/of rekken** zijn onontbeerlijk om de hoeken af te bakenen en om het bijbehorend materiaal van elke hoek bereikbaar op te stellen voor de kleuters.

De belangrijkste hoeken die in aanmerking kunnen komen voor muzische vorming zijn:

- een creahoek waarin kan worden geschilderd, getekend, geknutseld, geboetseerd, ...;
- een bouw- of constructiehoek en een timmerhoek;
- een huis- of poppenhoek (hierin kan een verkleedhoek geïntegreerd zijn);
- een luisterhoek kan geïntegreerd zijn in de leeshoek of onthaalhoek;
- een muziekhoek;
- een bewegingshoek.

■ ONTWIKKELINGSMATERIALEN

Algemeen

Realia:

- **uit de leef- en belevingswereld** van de kinderen;
- **uit de directe omgeving.**

Audiovisuele media:

- **prenten, praatplaten**, dia's, cd, cd-rom, video- en audiocassettes, ...;
- televisie, videorecorder, **cassetterecorder**, cd-speler, computer.

Specifiek naar de domeinen toe

Beeld:

- **ongevormde materialen:** water, zand, klei, plasticine, zagemeel, speeldeeg, ... (en bijmaterialen zoals stokjes, parels, knopen, ...);
papier van verschillende maten en textuur;
potten verf (en toebehoren voor schilderen);
dikke en dunne waskrijtjes, viltstiften, grafietpotloden, kleurpotloden, bord- en kleurkrijt;

- **gevormde materialen:** duplo- en legoblokken, allerlei soorten groot en klein bouw-materiaal, timmermateriaal, vindmateriaal, ...;
- **hechtmaterialen en technische hulpmiddelen:** allerlei soorten lijm, plakband, wasspelden, papierklemmen, elastieken, touw, nietjesmachine en nietjes, perforator, scharen (ook linkshandige), boren (zelfgemaakte), plasticen mesjes, deegrol, borstels in verschillende maten, schildersezal, ...;
- **schorten, handdoeken, schoonmaakmateriaal;**
- kunstboeken en reproducties van kunstwerken, ideeënboek, prentenboeken, tijdschriften en catalogi.

Muziek:

- een **illustratievorm van het liedjesrepertorium:** een liedboek, liedkaarten, ...;
- **zelfgemaakte instrumenten:** schudbusjes, rinkelstokken, fietsbel op stok; bekers, kokertjes, blikken, flessen en stokjes, ritmestokjes, lepels, ...;
- **instrumenten uit de handel** (Orff-instrumentarium)
 - a) klein slagwerk (instrumenten zonder vaste toonhoogte):
 - essentieel is ten minste één handtrom met stok met vilten knop;
 - enkele andere instrumenten met contrasterende klankkleur zoals woodblock, triangel, cellini (vingercimbalen), cimbalen, pauk, bloktrom, ... zijn gewenst;
 - b) instrumenten met een vaste toonhoogte:
 - afzonderlijke klankstaven in re groot, dus klankstaven met fa # of fis' en do # of cis'' (met klankstaven kan men de toonhoogte controleren en de toonhoogte van een liedje aangeven);
 - eventueel een klokkenspel omwille van het contrasterend timbre;
 - blokfluit;
- **ritmiek materiaal:** linten, pluisjes, ... (cf. beweging).

Drama:

- **poppen en knuffeldieren** met bijbehorend materiaal (bedje, poppenkleden, ...);
- allerlei **verkleedmateriaal, attributen**, oude lakens of doeken, spiegel, twee telefoons, tv (alleen de kast en de knoppen);
- **verschillende soorten poppen die kunnen gebruikt worden voor poppenspel** (stokpoppen, handpoppen, muilpoppen, schimmen, vingerpoppes, ...);
- verschillende soorten en genres van **lees-, prentenboeken** en gedichtenbundels.

Beweging:

- **materiaal uit de leef- en belevingswereld van de kleuters waarmee ze kunnen bewegen:** schoenendozen, pluchen dieren, stokken, doeken, stukken linoleum, ...;
- **materiaal dat ritmische en bewegingsvaardigheden uitlokt:** een tamboerijn, een triangel, een handtrom, ...;
- **vang- en werpmateriaal:** ballen, doekjes, ballonnen, pittenzakken, ...;
- **tuigen:** touwen, linten, hoepels, kegels en ringen.

2.8. ONDERWIJSTIJD

We verwijzen hiervoor naar deel 1 van het leerplan.

2.9. BIBLIOGRAFIE

Algemeen

BLADERGROEN, W.J., Imitatie, identificatie als voorwaarde voor een harmonische ontwikkeling van de totale persoonlijkheid, *Kleuterwereld*, 14^e jg., nr. 12, 1969.

BLADERGROEN, W.J., Fantasiespel, *Kleuterwereld*, 15^e jg., nr. 2, 1969.

DE GRAEVE, S., *Je krijgt vrij spel*, Wolters, Leuven, 1986.

HOHMANN, M., BANET, B. en WEIKART, D.P. (bewerking: DEPONDT, L. en VANDENBERGHE, R.), *Kleuters in actie*, Standaard Educatieve Uitgeverij, Antwerpen, 1988.

JANSSEN-VOS, F. en DEN DIKKEN, N., *Kleuters in de basisschool. Themaboek: werken met materialen*, Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1990.

MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, DEPARTEMENT ONDERWIJS, CENTRUM VOOR INFORMATIE EN DOCUMENTATIE, *Basisonderwijs: ontwikkelingsdoelen en eindtermen. Decretale tekst en uitgangspunten*, Brussel, juni 1995.

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, *Muzische vorming en opvoeding, Veertigste Pedagogische Week*, 1986.

MOORTHAMERS-ROBIN, L., Over creativiteit, *Kleutermagazien*, Standaard Educatieve Uitgeverij, dec. 1980.

NOUWEN, J., Creativiteitsontwikkeling met plastische expressievormen, *Kleuterspectrum*, Standaard Educatieve Uitgeverij, 1994.

VAN ASBROECK, S. en DEPLA, J., Muzische vorming/expressie, wat leren ze ervan?, *Cahiers voor muzische vorming*, Altiora, Averbode, 1984.

VAN PARREREN, C., *Ontwikkeld onderwijs*, Uitgeverij Acco, Leuven, 1989.

VAN PARREREN, C., Ontwikkeld onderwijs voor vier- tot achtjarigen (artikelenreeks 1-7), *De wereld van het jonge kind*, sept. 1989, jan., maart, mei, juni, sept. en okt. 1990.

VAN RANSBEECK, A., Muzische vorming, *Gids voor het Basisonderwijs*, Kluwer Editorial, Diegem, aflevering 36, maart 1996.

Beeld

Algemeen

BAGNALL, B., *Tekenen en schilderen*, Cantecler, De Bilt, 1987.

BOUDRY, C. en VANDENBROECK, M., *Gepeuter*, SWP, Utrecht, 1995.

CORTEL, T., *Beeldend werken met kinderen*, Vermande, IJmuiden/Amsterdam, 1977.

DE MAEGD, J., e.a., *Bevrijding of vervreemding door creatieve expressie*, Roodebeek-centrum Sint Lambrechts Woluwe, 1978.

KOPPERS, P. en DE WINTER, W., *Kinderen leren tekenen. Handboek bij de tekenmethode Tekenvaardig*, Bekadidact, De Bilt, 1982.

KOPPERS, P. en DE WINTER, W., *Tekenvaardig. Ideeënboekjes voor tekenen in het basisonderwijs* (boekjes over licht, compositie, natuur, ruimte, kleur, ...), Bekadidact, De Bilt, 1981.

KONST, G. en PIJLMAN, H., *Kinderen geven vorm aan hun wereld*, Muusses, Purmerend, 1983.

SCHASFOORT, B., *Tekenen en didactiek*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1993.

SEITZ, R., *Tastspelletjes voor kinderen van 3-8*, Intro, Nijkerk, 1985.

Materialen

REX, D., *Knutseltips uit het atelier* (bevat een materialenlijst), Casterman, 1992.

MEILHAUER, T., *Alles over ... potloden*, Cantecleer, De Bilt, 1988. (ook andere delen: viltstiften, kleurpotloden, ...)

Prentenboeken (specifiek voor beeld)

DENDOOVEN, G. en ULENERS, G.L., *Tureluregluren*, Bakermat, Mechelen, 1994.

DENDOOVEN, G. en ULENERS, G.L., *Kielekoelevoelen*, Bakermat, Mechelen, 1994.

FANELLI, S., *De kaart van alles*, Querido, Amsterdam, 1995.

HASLER, E. en BHEND, K., *De betovering op de berg*, Christofoor, 1992.

LE SAUX, A. en SOLOTAREFF, G., *Het kleine museum*, Ludion, 1996.

LIONNI, L., *De droom van Mathijs*, Ankh-Hermes, Deventer, 1991.

LIONNI, L., *Blauwtje en Geeltje*, Ankh-Hermes, Deventer, 1970.

LIONNI, L., *Frederick*, Ankh-Hermes, Deventer, 1979.

MAYHEW, J., *Niet aanraken, Kaatje!*, J.H. Gottmer, Haarlem, 1989.

MICKLETHWAIT, L., *Woordjes leren. Kunst ontdekken. Kunstrijkboek voor kinderen*, Deltas, Aartselaar, 1993.

SAMYN, L., Kunstzinnige opvoeding met prentenboeken in de kleuterklas, *Kleuterspectrum*, Standaard Educatieve Uitgeverij, jubileumnummer 1996.

VELTHUIJS, M., *Krokodil en het meesterwerk*, Leopold, 1991.

Kunstbeschouwing

ADRIAENS, P., e.a., *Kunst van Altamira tot heden*, De Nederlandse Boekhandel Antwerpen/Amsterdam, 1969.

BAILLET, Y., *De schilder en zijn verhaal: Matisse* (in dezelfde reeks: Van Gogh, Picasso, Chagall, Da Vinci), Casterman, 1991.

EDWARD, L.S., *Moderne kunst: Van abstract expressionisme tot postmodernisme*, Agon.

GIELES, F., *Kijken is een kunst*, Educaboek, Culemborg, 1980.

LEINZ, G., *Moderne kunst zien en begrijpen*, Atrium, 1987.

MARTENS, C., Kleuters in contact met hedendaagse kunst. Themanummer Kind en (beeldende) kunst, *Onderwijskrant*, 83, sept. 1994.

MEASHAM, T. en KENNETH., F., *Kijken naar schilderijen*, Cantecleer, De Bilt, 1978.

WYFFELS, D., Met kinderen naar kunst kijken. Themanummer Kind en (beeldende) kunst, *Onderwijskrant*, 83, sept. 1994. (ook interessante publikaties en nuttige adressen p. 42 e.v.)

Tijdschriften

Kinderhanden: creatieve activiteiten voor kinderen (verschijnt 6 maal per jaar), Standaard Educatieve Uitgeverij, Antwerpen.

Muziek

Algemeen

BAKKER, J. en ZAAT, Th., *Ding dong*, Muusses, Purmerend, 1977.

DEVRIES, J., *Cursus muziek kleuteropleiding*, (onuitgegeven), H.P.I.-Laken, 1986.

DE WISPELAERE, A.M., e.a., *Musica*, Pedagogisch Hoger Onderwijs, De Garve, Brugge.

DE WISPELAERE, A.M. en VERMEULEN, P., *Muzikale opvoeding in de kleuterschool*, Levende didactiek, Uitgeverij De Sikkell, 1977.

DILLE-DE HERDT, G. en BASTIAANSE, M., *Creatief omgaan met muzikale expressievormen*, Standaard Educatieve Uitgeverij, 1985.

GEHRELSVERENIGING, *Bouwstenen van de muzikale vorming*, Muusses, Purmerend, (experimentele uitgave), 1975.

HERMANS, F., *Muzikale opvoeding in het kleuteronderwijs*, (4 reeksen lesfiches) De Garve, Brugge, 1974 (e.v.).

LANGELAAR, A., *Peuter en muziek*, Gehrelsvereniging Branding 1 G.S., Huizen-Nederland, 1980.

LANGELAAR, A., *Muzikale vorming in de kleuterschool*, Muusses, Purmerend, 1968.

Liedjes en toepassingen

BERGER, B., *45 liedjes voor kinderen van 4 - 8*, Dijkstra's uitgeverij, Zeist, 1975.

BERGER, B., *Liedjes en versjes*, De wereld van de kleuter n° 9, Broeckmans en Van Poppel, Amsterdam, 1973.

LANGELAAR, A., *50 Kleuterliedjes en een aantal sinterklaasliedjes*, Muusses, Purmerend, 1975.

POLLENTIER-VERVAEKE, M., *Zing, kleuter, zing*, (3 delen), Uitgeverij De Sikkel, Antwerpen, 1969, (e.v.)

POLLENTIER-VERVAEKE, M., *Zing, zing, zing*, Uitgeverij De Sikkel, Antwerpen, 1977.

POLMAN-TUIN, P., *Het jaar rond met muziek en beweging*, De Toorts, Haarlem, 1982.

POLLMANN, J. en TIGGERS, P., *Kinderzang en kinderspel* (3 delen), De Toorts, Haarlem.

RAM, M. en EPPEN, J., *Kleuterliedjes voor school en thuis* (2 delen), Buschmann, Utrecht, 1961.

TROELSTRA-BOKMA DE BOERS en POLMAN, J., *Het spel van moeder en kind. 275 liedjes, spelen en rijmen*, De Toorts, Haarlem, 1980.

VAN HELDEN, M., *Wij zijn rijk. Liedjes uit het ouderlijk huis*, De Toorts, Haarlem, 1980.

VAN VAERENBERGH, S., *Pim, pam, peus. Doe-liedjes voor kinderen van 3 tot ... jaar* (2 delen), De Garve, Brugge.

ZAAT, Th. en N., *Hoy, een lied*, Muusses, Purmerend, 1981.

Ritmiek

HAAZEN, M., *Ritmiek bij kinderen*, Uitgeverij De Sikkel, Oostmalle, 1995.

HELEGEER, M., *Ritmiek*, Plantijn, 1984.

POLMAN-TUIN, P., *De taal van muziek en materiaal*, De Toorts, Haarlem, 1985.

Dans

DEPLA, J. en WILMANS, R., *Dansexpressie met kinderen, Cahiers voor muzische vorming*, Altiora, Averbode, 1983.

Kleuterdans, V.D.C.V. uitgave, Antwerpen.

Pedagogisch handboek: volksdans voor kinderen, V.D.C.V., St. Vincentiusstraat, Antwerpen, 1980.

STICHTING NEVOFOON, *Hoy, hoy 1, dansen voor kinderen* (met L.P.), Winschoten, 1980.

V.D.C.V., *Een reeks bundels met beschrijving van dansen voor kinderen*, St. Vincentiusstraat, Antwerpen.

Geschiede muziek voor muziek beluisteren

1. Programmamuziek (muziek met een extra-muzikale inhoud of beschrijvende muziek)

Bela Bartok: pianobundels "For children" en "Microcosmos" bevatten veel korte programma-tische stukjes.

Georges Bizet: "Jeux d'enfants" (bestaat in piano-versie (origineel) en orkestrale versie (te prefereren voor klasgebruik), "Carmensuite", "L' Arlesiennesuite", suite "La jolie fille de Perth".

Benjamin Britten: "Let's make an opera", bv. "Nightmusic" gezongen door het kinderpublik.

Paul Dukas: " L'apprenti sorcier".

Edvard Grieg: "Peer Gynt-suites nr. 1 en 2" (meerdere delen hieruit zijn bruikbaar).

Aram Katchaturian: "Sabeldans" en andere delen uit de "Gayanneh" balletsuite.

Zoltan Kodaly: "Hary Janossuite".

Modest Moussorgsky: "Schilderijtentoonstelling", "Nacht op een kale berg".

Leopold Mozart: "Speelgoed-symfonie", "Muzikale sledevaart".

Wolfgang Amadeus Mozart: (ook dansmuziek) "Duitse dansen" (gebruik van fluitjes en belletjes), "Diggi daggi" aria uit "Bastien und Bastienne" (toveraria), liefst een uitvoering met knapenstem.

Sergei Prokojiev: "Peter en de wolf", "Luitenant Kijé-suite" vooral het deel "Troïka".

Maurice Ravel: delen uit de opera "L'enfant et les sortilèges", suite "Ma mère l'oie".

N. Rimsky-Korsakov: "Sheherazade".

Camille Saint-Saëns: "Dierencarnaval".

Robert Schumann: pianostukjes uit "Album für die Jugend" en "Kinderszenen".

Bedrich Smetana: "De Moldau".

Igor Strawinsky: "De dans van de circusolifant", delen uit "Le sacre du printemps".

Pjotr I. Tsjaikovsky: "Notenkrakersuite", suite "De schone slaapster", suite "Het zwanenmeer".

Heitor Villa-Lobos: "Het treintje van de Braziliaanse boer" uit "Bachianas Brasileiras".

Raadpleeg ook thematische verzamelcd's: bv. "Dieren in de muziek", "Muziek voor kinderen", ...

2. Dansante muziek en sfeermuziek

Oude speelmansdansen en renaissance-dansen: bv. bundels van Tielman Susato, Pierre Phalèse, ...

Aan te raden: cd's en platen in de reeks "Les musiciens de Provence".

Balletmuziek van Katchaturian, Tsjaikovsky en Prokojev ("Assepoester").

Avant-garde muziek: repetitieve muziek bv. van Steve Reich "Six marimbas".

Actuele filmmuziek.

Actuele lichte muziek.

3. Abstracte muziek of muziek zonder extra-muzikale inhoud

Behalve goedgekozen abstracte klassieke fragmenten probeer ook eens: G. Ligeti: bv. "Requiem", "Lontano", ...

Philip Glass: filmmuziek "Koyaanisqatsi".

Arvo Pärt: bv. "Requiem".

Chr. Penderecki: "St Lukaspassie", ...

Drama

MIGOM, B., Theater als doel, niet als middel, *Kleutermagazien*, Standaard Educatieve Uitgeverij, oktober 1993.

MOORE, I. en STOLK, M., Dramatische vorming in de klas, *Praxis 20*, Malmberg, Den Bosch, 1980.

MONSEREZ, K., Kleutertheater, *Kleuters en ik*, jg. 15, nr. 1 en 2.

PIJPER, G., *Drama voor de beroepspraktijk*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1994.

RUBIN, E.J., *Klip, klap, theater*, De vier windstreken, 1996.

VAN DEN STEEN, L. en VANHEE, E., Je speelt een verhaal, *Cahiers voor muzische vorming*, Altiora, Averbode, 1983.

VAN HASSELT, P., *Doen alsof ...? Dramatisch spel in het basisonderwijs*, (O.B.R.), Zwijzen, Tilburg, 1985.

VISSER, F., e.a., *Dramatische vorming is geen drama*, (O.B.R. 279), Zwijzen, Tilburg, 1978.

Beweging

BERZHEIM, N. en MEIER, U., *Aus der Praxis der elementaren Musik- und Bewegungserziehung*, 1984.

BERZHEIM, N., *Darstellendes Spiel im Kindergarten*, 1980.

DEPLA, J. en WILMANS, R., Dansexpressie met kinderen, *Cahiers voor muzische vorming*, Altiora, Averbode, 1983.

KEYSELL, P., *Bewegingsexpressie met kinderen*, 1979.

MEYER-DENKMANN, G., *Experimenteren met klank en vorm op jeugdige leeftijd*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1978.

Geciteerde prentenboeken

BAETEN, L., *Lotje is jarig*, Clavis, Hasselt, 1994.

BROWNE, A., *Sijmen de kampioen*, J.H. Gottmer, Haarlem, 1992.

COLE, B., *Prinses Wijsneus*, Davidsfonds Infodok, 1992.

DAHL, R. en BLAKE, Q., *De reuzenkrokodil*, Fontein, Baarn, 1978.

DALE, P., *De boomhut*, Clavis, Hasselt, 1995.

DE MAEYER, G., *Fietsen*, Altiora, Averbode, 1995.

DROS, I. en GEELEN, H., *Morgen ga ik naar China*, Querido, Amsterdam, 1995.

LIONNI, L., *Frederick*, Ankh-Hermes, Deventer, 1979.

RODDIE, S. en CONY, F., *Kom uit het ei, kleintje*, C.C. Sjaloom en Wildeboer, Amsterdam, 1991.

ROSS, T., *Ik wil een poes*, Altamira.

SCHUBERT, I. en D., *Er zit een krokodil onder mijn bed*, Lemniscaat, 1980.

OXENBURY, H. en ROSEN, M., *We gaan op berejacht*, J.H. Gottmer, Haarlem, 1988.

VELTHUIJS, M., *Kikker is verliefd*, Leopold, Amsterdam, 1989.

VELTHUIJS, M., Krokodil en het meesterwerk, in: *Het rode kippetje*, Leopold, Amsterdam, 1995.

WADDELL, M. en BENSON, P., *Uilskuikentjes*, J.H. Gottmer, Haarlem, 1993.

WADDELL, M. en OXENBURY, H., *Kwaaak!*, J.H. Gottmer, Haarlem, 1991.

2.10. SAMENSTELLING VAN DE COMMISSIE

Petrus De Herdt

Hilde De Meyer

Marina D'Haens

Elza Gansemans

Maryse Hamers

André Janssens

Maggy Nijs

Catherine Quatacker

Jeannine Rems

Christiane Samaey

Marysia Szczuka

Hilde Tanghe

Lievine Van Lancker

MET DE MEDEWERKING VAN:

Kris Flameng

Olivia Geirlandt

Annie Leemans

Fons Maes

Brigitte Pattyn

Christiane Valvekens